काव्यप्रदीपः

~~२५८~~

२५८

॥ एवं शब्दो न रूपितेऽपोद्धृते न शब्दव्यंजनायां निरूपितायां प्रसंगेनार्थव्यंजनानिरूपणायां । तत्रैत
दर्शकत्वेनाशब्दे निरूपिते अवसरोपनतार्थनिरूपणास्या । किं वस्त्वर्थ इत्यपेक्षितो निरूपिते तद्व्यापारो व्यंजनानि
रूप्या भवति । तत्र तत्सम्प्रदायादेशाहः पव्यंजनानिरूपणाप्रियते । तद्देनांशकाव्यप्रणिनीयत्नं क्रमस्मारयति ।
अर्थाः प्रोक्ताः पुरातनैः । अर्थाः व्यक्तरूपं गताः । अर्थस्य पंनिरूढतरवेदितेष्वपि समनेन वोध्यतयावा
वकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते । शिष्यवचनापरप्रतिताको ते । अर्थव्यंजकतोच्यते । ननु सर्वेषामित्वा
दिनामर्थप्रत्यायनाद्व्यंजकता प्रोक्तैव लब्धयाकी हेशामेषा कांक्षायामाह । तत्र वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्या
न्यसंनिधेः । प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषां । योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा
। बोद्धव्यः प्रतिपाद्यमानो जनः । अन्तर्भावितरायपर्योबोत । अतो न वाच्ये नाभेदः काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनि
र्विकारः । वाक्यवाच्यान्यसंनिहितोऽन्यसंनिधिर्वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः । अतो नद्वंद्वैकवद्भावेन पुंसकत्व
प्रसंगः । प्रस्तावः प्रकरणं । वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यं । तत्र वक्त्रादिषु प्रत्येकमपि सम्बध्यते । अन्यार्थो वाच्य
नस्य व्यतिरिक्तः । व्यक्तिः । व्यंजना । करणाद्युत्पत्तेः । अर्थस्य त्रिविधत्वात् । ननु कस्य विदेवाप्रतिभाजुषामित्य
नेन नववनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा । प्रतिभावासनेष्यते । तस्यां सत्यामेव वक्त्रवैशिष्ट्यादिसद्भावेऽपि व्यंजप
प्रतीतिरिति प्रतिपादितं । अत एव वैयाकरणादीनां न तथा रसप्रतीतिः । तथा चोक्तं । सवासनानां नाट्यादौ

का.द. रसस्यानुभवाभावेतानिर्वासनानाम्करणं तवेश्मकुट्याक्रसंनिभाइति। यथाक्रमपमुदाहरणानि। अपि
फुल्लं तल्लकं भधेभ्रतासमागमेदुह्यसहितुरित्यांसंभमसेत्र सल्लिलताभासताससहावीसभामित्वतां। ग्र
ग्रवक्रीकामिनीतस्यादुःशीलत्वरूपंवेशिष्ट्यं विश्रान्तंतांचोर्वरतगोपनंव्यक्तीभवति। अश्लीलं हेदोषत्वं
त्वितां अन्नस्यत्नतांमगाभिसमित्र्याभदेहपंभाइताएकेरंसहितुहविअहहपाद्रिहवइ। अत्र हृतीप्रतिपादघा।
तस्याऽअन्यदीयदुष्टचेष्टपाठैशिष्ट्योनतस्याः कामुकोपभोगोव्यज्यते। अत्रान्यदीयमप्युन्निद्रइतादिकप
न्यत्रवाधितमितितत्सदृशप्युन्निद्रइतादिकंलक्ष्यतइतिकेचित्तानदवोधात। सत्र्यासलदीयोन्निद्रइतान्च
पस्याकाव्यार्थत्वाततातथाभूतादृष्टाभपत्तदसिधांचानततनयांवनेव्याधैः सांद्रसविरवाबितंवल्क
लक्षतैः। विराटस्यावासेस्थितमनुचितारंभनिभृतंगुरुःखेदंखिन्नेमायिभृतालिनाघाविकुरुषुखेद
मास्येवं। अत्रखेदंमायिभृतिनाघाविकुरुषुखेदमायिभृतिकाकोवैशिष्ट्यातमविनयोऽयकुरुषु पुनर्योग्यं
मालम्बमितिव्यज्यते। नचात्रोक्तेनकाकुव्यंग्येनवाच्यस्यासिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते। तथा
चापरांगतपाव्यंग्यंगुणीभूतंअतानुध्यानव्यंगंकाकुरितिचेतां। उक्तंव्यंग्यस्यकाकोधमक्रमपर्यवसन्नतया ताम
वाच्यस्येवतदंगतातातदुक्तं। नचवाच्यसिध्यंगमत्रकाकुरितिगुणीभूतव्यंग्यत्वंशंक्यमिति। तथावि
काकाक्षिप्तत्वरूपगुणीभूतव्यंग्यप्रभेदेनाक [illegible] । अत्रेनेतिप्रश्नकाकाक्षिपिवाक्यार्थप्र

तीति पर्यवसानात् तयां काकुविना वाक्यार्थो नोपपद्यत एव नोपपद्यते तयेनाह्नि प्रस्यगुणीभावात् राघया
म ध्वनिपि कौ रन शतं सपरेन कोपाद्दिष्यो दीनीमसेनादौ ताद्दृशो वक्र इति दर्शितं दुष्टं । प्रश्नमात्रे गाविका
कोर्थिंश्चातेरिति । अन्ये तु कृतघ्नं भवतीति नत काकुः किं मर्षाततः प्रश्नरूपः किं मर्षएव हठाह्नि सद्दिति त
स्यैव गुणीभावो न्याय्यः । न तु क्रमेणाविकाक्काव्यंग्यो गुणीभूतो भवति । अत एव गुणीभूत विभागे
काक्वाक्षिप्तमिति हिटार्थगर्भाक्षिप्रपदप्रयोगइति तात्पर्यपाकुः । तद् आपहगडप्यनतोपिञ्ज इविरां
तो सिञ्च स्यतो दर्शितं सद्येञ्च अहंतेञ्च क्वाचोनातासादृद्धि । वाक्ये अनेकं पदं । तेनात्र तद्देशनीपदल
तो प्रच्छन्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते । उद्देशो यं सरसकदलीश्रेणीशोभातिशायी कुंजोत्कर्षाकुरितम
णीविधमोनर्मदायाः । किं वैत सितस्तु रतसुहृदः सांचितवांति वातापेतामयेस्मरतिकलिमाकां कोपो
प नो भूः । अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुंजादिरूपस्य च वाक्यस्य पद्योक्तविशेषणा
पेक्षं विशेषणार्थप्राविशेतिव्यज्यते । तोल्लेइञ्च तोल्लमपराअत्रापं घरभर निसवुन निपि ॥ एवता
पेत्तं तद्दमं ह्याद्दह्नेद्दतावह्नेद्दवीमामो । अन्यस्मात्रिविधां संविलिहितामयः । तेनात्र प्रतिवेशिनीप्रतिप्रवर्त्तितेवा
कोप्रच्छन्नपुरुषरूपस्यान्यस्य सविधे वैदिशर्यात्सम्प्राहितवतीसंध्यासंकेतमपपद्यतिव्यज्यते । मुखद्द

2
का·शी

समागमिसमादि तु त्रयिण्वो अल्पमहत्पेत्रेणा। एपेत्रकिंतिचिह्नमिहिमत्लेमुकेराणीलं। अत्र प्रकारा
स्यप्रमावस्यामिमोरसंवेधिव हृपवैशिष्ट्याद्वपमिगप्रस्यमिमत्रं ननपोगपमितिव्यपदिश्यते। अस्यत्रयस्य
पंकुलमावघापंकृतध्यमत्रास्मिकरोमिसत्वाः। नाहं हि हृदयं प्रापितुं समथी प्रसीदतां घरचितोनं स्निर्वः।
2 अत्र देशस्यातिविविक्तत्वादिरूपवैशिष्ट्याद्देकवैशिष्ट्यादिसाहितात्वाव्यापुघत्रकापकोपुत्तामिः प्रहो
पइति प्रिपमवीः प्रतिव्यपदिश्यते। गृहत्यागापावेसमिअकिं मलामितुहिपंद माहेअ अहं। अत्र पवासं व
स्वामिवस्य सम्प्रते घमुणामिकरणीत्वं। अत्रा घपद प्रतिपाघमधुमयपवैशिष्ट्याद्देकुरवस्याविशेष
सहितादिदानीयंदित्रंतमितदा अहंतावन्नतीवामितचतुनता नामिगामिमिति प्रियंवल्पमुरक्षेपाव्य
स्यंते। आदिग्रहणात् एवमानीलादेः। तत्र चैष्यपयाद्वारेपांतरितंतरेमपितपामोदर्पमारश्रियाप्रोल्ला
स्योरूपुगांपरस्पर समपामर्कसमामादित्वं। आनीतं पुरतः शिरोऽप्सु कमधः क्षिप्रे चलेन्नोवनेवाचमस्व
निकरितंप्रसरणोंसंकोचितेदोर्नते। अत्रोरसमासंगादिवैशिष्ट्यात्स्वघनकापुकविषयत्वाकू
तविशेषोव्यज्यते। तपप्रथमाद्धनेस्यदकमालिंगनं। शिरोऽप्सु कंपुरतः आनीतमिमयनेनगरुठ णप
मागछेदिति। अधः क्षितवलेनोचनेवाचसघनिवारितप्रसरणामिसेताभ्यां स्पृपीनमपेको
नाहन्तरहितेकालेसमागंतव्यमिति। संकोचितेदोष्णि तेदृतनेनपारितोषिकमालिंगनं क

 तेपीति व्यङ्ग्यतोऽवध्येयकत्रैवोदाहरणे भेदान्तरतापि संतीति तदेवोदाहरणांतरं संपमलितथा
पि निःसंदेहव्युत्पत्तये प्राक्प्रावसरतया पुनः पुनरुदाह्रियते । वक्रोक्त्यादीनां प्रभेदकत्वेन व्यंग्य
 कत्वं किंतु विलितानामपालि दृष्टव्यान्तत्र द्वयोर्व्यंजकत्वं यथा । अत्ता एत्थ णिमज्ज ३ एपलोएहि । माप
हिअरत्तिअंधिअसेज्जाए मह णिमज्जिहिसि । न चार्थपात्रव्यंजकत्वे शब्दार्थयुगलं काव्यस्य व्यंजकत्वं
तस्मिद्विधिसत्यत आह शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः । अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारि
ता ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यंजकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ॥ ॥

प्रयोजिकाव्यञ्जकत्वतां विभागं वाभिधायालङ्कृतापदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्यपदस्यार्थः शब्दार्थो विवा-
रितो। इदानीं विशेषणतापदार्थानां दोषगुणालङ्काराणां निरूपणमुचितं न तु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानां
तथापि ध्वन्यादेर्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयत्वं सुगमं भवति। तयोर्विशेषनिरूपणे तथा हि
श्रुतिकटुत्वं दोषो ध्वनिविशेषे शृङ्गारादिध्वनौ हेयो रौद्रादिध्वनौ त्वनुपादेय एव वा। अलङ्कारोऽपि यमक-
दिः रसध्वनावनुपादेयः। चित्रभेदे तूपादेय एव। तथा च दोषादिनिरूपणोपयोगितयुक्ता काव्यविशेषप्र-
भेदेषु निरूपणीयेषु प्रसङ्गादनुपयोगितानोऽपि निरूपणीया इत्युक्त्वा तत्र प्रथमं काव्यभेदत्रये प्रथमं तं निरूप-
णीयः। तत्र प्रथमभेदध्वनिभेदः। तत्र तावद् ध्वनिर्द्विधा अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च। तत्र प्रथम्य
द्विधायाः प्राधान्यात् तन्मूलको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि लक्षणामूल-
त्वं तत्राभावः प्राक्निरूपणात् लक्षणामूलकत्वेनैव प्राप्तिरिति कं क्रमप्रयोजनं प्रसङ्गीकरोति हेयायेनवा प्रथमं प्रथम-
मुद्दिश्य विभक्तो ऽविवक्षितवाच्यो यत्र वाच्यं न विवक्षितम्। अर्थान्तरे संक्रमितं तत्परत्वं वा तिरस्कृतं वाच्य-
वाच्यत्वादीनां धर्मिणोऽर्थस्य धर्मी। अविवक्षितो वाच्ये न रूपेणान्वयबोधविषयतया न येऽङ्गीकृतो यत्र सः। तत्र य-
द्यपि अविवक्षितवाच्यमात्रस्य नायं विभागः किन्तु तद्विशेषस्य ध्वनेः। न तत्र शब्दान्तर्थावगमः। तथापि प्र-
तदोरेकार्थपरापरटीकतयात्र ध्वनाविति तच्छब्दार्थस्य ध्वन्यभेदे पच्छब्दार्थो विध्वनिरेव लभ्यते। अपि

च ध्वनिभेदेन कृताधिकारत्वं गुणीभूतव्यंग्यप्राधान्येनेति संभवति। अविवक्षितं चवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतः सा
वरावस्थानुपपत्त्या वेन उपयोगित्वेनि छन्दसः तत्रैतात्पर्यार्द्धा। स्वितस्यवाच्यायोग्यत्वाद्वाच्यानुपपत्त्या वपविपुन
नकृत्वादिशेषानावाचकत्वमात्राद्वा॥ तत्रोपयत्राविविवाच्यपर्यन्तत्वे उपयोगि तिन्नलक्ष्यतावच्छेदकसंक्रमि
तमास्त्रयत्वेन परिणतं। वाच्योपपत्त्या वाच्यतिरेकात्लक्ष्यत्वहस्यार्थः। द्वितीयेतु वाच्यमत्यन्ततिरस्कृतं तनकेनापिरू
पेणान्वयप्रविष्टं॥ तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं पुनरुक्त्येवथा। तान्नातोऽयं ति गुणागता नाते म्विङ्गिय प्रहि
पति रङ्कि रणारागमाद्यां होति कमनलोदे। अत्राद्वितीयकमनश पदः सोरभादिगुणायुक्तं वपुबन्धेनलक्ष्ये संक्र
मितवाच्यः विशेषानाधायकत्वमात्रायथा। वायपिवक्षिविदुषां समदायोत्रतिश्यानीयांपतिमाणाय।
स्थितिमत्रविधेद्धतता। अत्रवाच्यसन्तुपयुक्तार्थे। अननुपादानेविवचनात्कि याप्रतीतेः। अतउपदेशात्वेल
क्ष्यं तत्रवाच्यार्थः संक्रमितः। एवं वामस्मीतिपदस्य उपयुक्तार्थो संबोध्यतपवपुष्पदर्थस्य वचनक
र्तावगतेः। वचनोसुवत्रमपुनवसेशेवासमदर्थस्यतकर्तकप्रत्ययात। अतस्ताभ्यां लक्ष्यवोध्यपदेश्यासस्व
योस्मद्वाच्यौ संक्रमितौ। तद्यालीपा याएवमतः सर्वैरास्थानादनुपपुक्तत्वेनाल्लगपश ह्वं नप्रमाणाय
विगद्गीतत्वेनलक्ष्यमाणोतद्वाच्यं संक्रमितं। अस्यपुत्रमहस्यत्रार्थग्रहणादस्मिपोगेविवक्षा सुत्रमपुनष
ः। अस्यंततिरस्कृतं यथा। उपकृतेवहुतत्र किमुच्यते सुजनता प्रथितामवतापरं। विदधदीदृशमेवसदास राम

स्त्रीषु वितथास्वतन्तः शरद्दशने । अत्रापकारिणापन्नपापोऽयेत्यपकृतारिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते । न च
तत्र वाच्यस्य कथंचिदप्रवेशः । तथैव यपकारे विक्रियपासोपपाद्रिपपे वोच्यत इति स्वसाधुत्वे व्यंग्यं तत्वोप
कारापकारविवेको नास्तीति वा । अपेक्ष्यपे होनकेवलं विरोधिलक्षणापा किंवन्यत्रापि । यथापयपा । आधू
तस्मोऽक्रं टनिरीक्षणं वैदकरो यन्नापाः स्मितांत्र्वग्रहप्रतिकलवाचः । प्रियो विरहावाधिरभायनाक्ष्याः यथोचित
यप्रतिबेधपे वा अत्रयपादितथनेनसो कं टनिरीक्षणं लक्ष्यं ऽकं टातिशयो व्यंग्यः द्वितीयेऽध्यनिर्णयेदं कारि
कांधीश्यापुद्विश्यपविषक्ष्यते । विवक्षितेवान्यपरं वाच्यं यत्रायरक्तमः । ध्वनिरितिप्रकारतान्नूच्यते अन्य
परं व्यंग्योपसर्जनीभूतं । अयं भेदो विधा मूलं गूढव्यंग्यप्राधान्ये सति द्रष्टव्यः । यथा तु । कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो
लक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः । स्वचीकटादन्यायपाभ्रित्यान्लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य प्रवर्त्तद्देशः । तस्यैव कत्वात् । द्वितीयस्य
तु पंचदेशभेदत्वात् । विभावादयएवव रसः किंतु रसस्तैर्निर्व्यज्यते इत्यस्ति विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमस्तु न ल
क्ष्यत इति क्रमस्याल्लक्ष्यत्वं लक्ष्यत्वं कृतं ये दहयविस्यर्थः रसभावतदाभासभावशांत्यादिरक्रमः । भिन्नो रसाद्यलंका
रादलंकार्यतया स्थितः । अक्रमः । अलक्ष्यक्रमः तद्धयुन रसभावयोः परामर्शः । आदि ग्रहणात् भावोदयभावसंधि
भावशबलतानि । तत्राभासवद्रस्यशांस्याद् यः । कित्रोक्ताः । निरंतरा वयव स्यायपरिच्छिन्नस्यानिरतिशयस्य वेद्या
न्तरसंपर्कशून्यस्य तेदभावात् । आभासत्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणात पा अविरुद्धं विन्नद्वतिः यत्र प्रधानतरसादि

का.टी. स्तत्र ध्वनिः। यत्र तु प्रधानं तत्रालंकार इति भावः। ग्राह्यकारूपमाह कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि या
नि च॥ रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः। विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः। व्यक्तः स
तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः। अथेति प्रसङ्गपेऽकारणानि यदे हृदयादीनि कारकोद्दीपकरू
पाणि। कामिनीस्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता
। वा यत्नो बुद्धिशरीरारंभरूपाणि कटाक्षभुजाक्षेपादीनि सहकारीणि तेषु तेन चित्तव्यभिचारिकादीनि वि
भावाः। आलंबनोद्दीपनरूपाः चेतायदे समर्थः। ततनदे समर्थः। यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायिनि निकारणत्वं कि
तु मन्नेतस्मिन्नीय दुःकर्षाधायकत्वमुद्दीपकत्वं तथाप्यनुद्दीपितोप्यतान्तप्राप एवेति उद्दीपकेपि का
रकत्वोपचारात्तत्रापि विभावव्यवहारः। विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगात्। तथा [illegible] वासना
रूपतया स्थितान् रत्यादीन् स्थायिनो विभावयति रसास्वादांकुरयोग्यतां नयतीति विभावः। अनुभाव
यन्ति च तान् इत्यनुभावाः। योषकत्वादिविशेषेणाभिव्यक्तः कापि स्थायिनं वा [illegible] विशेषेणाभिमुख्येन चर
न्तीति वा व्यभिचारिणः। व्यक्तः स इति। व्यक्तिश्चर्वणोपपर्यायः। सा च विशेषणं। तथा च व्यक्तिविशिष्ट एव तप
स्थायी रसः। एवं च रसस्याकार्यत्ववचनं विभावादिभिः [illegible] स्थायिवितैः स्थायिनो ज्ञानाद्विभावादिका
र्यतापाय एव प्रकृतत्वाद्विशिष्टत्वस्याकार्यतानवच्छेदकत्वात् [illegible] ज्ञानी न घटवत्वात्स्था। स्थायी न रसः। किंतु

भावाद्यपेक्षकं बृहत्येव वा। अन्यथा न कार्य इत्यादिग्रंथविरोधादित्यादिप्रलपितमनादेयं सद्भिरिति। यस्य यानि
कारणादीनि स तैस्तज्जातीयो दृश्यर्थः। स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्यस्तिरस्कृतः प्रत्युतात्मभावः। यदुक्तं। विरु
द्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आनंदांकुरकंदोसौ भावः स्थायिपदास्पदमिति। न चेयं स्वकल्पनामात्र
त्र कारस्य। उक्तं हि भरतेन। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति। एतद्धि दृष्ट्वैव ते भट्टलोल्लटप्र
भृतयः॥ स्थायिनो विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्व्यभिचारिणा पोष्य
पोषकभावरूपात्संबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः। तथा हि। ललनादिभिरालंबन
विभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः। उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः। अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेप रा
गादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः। व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः। नटे तदनु
रूपतानुसंधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति। तदेतद्भट्टलोल्लटमते। सामाजिकेषु तद
भावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात्। न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः शाब्दज्ञानेऽपि तदापत्तेः। लौकिकशृंगारादिद रा
र्शनेनापि च चमत्कारप्रसंगात्। नानुभवादिविज्ञानबलाद्यारोपस्थाने तु साक्षात्कारमात्रं प्रतीतिवा
च्यं। चंदनसुखादौ वैपरीत्यदर्शनात्। अन्यथैवोपपन्नत्वात्तादृशकल्पनायां प्रमाणाभावाच्च। श्रीशंकुकस्य
। स्थायिनो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकभावरूपसंबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः। तथाहि। निपुण

कादी विषयाधीसम्यग्बुद्धिः प्रत्यारायएवायंअयमेवतायद्दृष्टप्रयोगान्यथायो[illegible]योगव्यवच्छेदाद्विषयोऽ
नंतरावतीर्णावाधातुमिथ्याधीः । यथोत्तरकालिकेनरामोपमितिवाधेरामोपमितिविरःस्नोपयकोऽ
3 कानुसंशयः । यथा अयंरामोनवेतिसंदेशोऽपयविषयाधीः सादृश्यधीः । यथा रामसदृशोयमिति ।
ताभ्योन्नौकप्रमितिद्वाभ्यांविलक्षणायाचित्रेतुरगोपमितिर्वतरामोपमितिर्नुध्याप्रथमेपकृष्टतोन
म टोविषयीक्रियते । ततस्तत्राविषयानैवविभावादित्वेपंक्तिगाम्पवगम्यते । कुतः पर्वपेतरोमावा
धाविपर्यवेनगृहीतिरूपासाधकृतातिशयिताभ्यासेननदेनसेतांपपांगेवस्तुधीरसंधरास्तु
परकपूरशलाकिकादृशोः । पनोरथश्रीपर्नसःशरीरिणीप्रायोश्वरीलोचनगोचरंगतेति ।
देवादृष्टघनपावपल्लायतनेचयाविप्रकृष्टः । अविरलविलोलातल्लदःकालःसप्रपागतश्चापप
मियोदिकाव्यानुसंधानवल्लादात्तेवनोद्दीपनव्यक्तौतद्गुरुगास्पदेपांचादेहृर्शनीयस्याविर्भा
वनेव्यञ्जनीयस्योक्तत्वादेस्तकोर्यप्रकटनेनचप्रकाशनात् । अथतैः कुत्रिमवेनातल्लिंगेरपिकृत्रि
मवेनातानास्थायीत्यादिरनुमीयते । सेवचानुमितिः सचमत्कारप्रतीतिरूपाचर्वणा । अतरसपावि राम
षयीक्रियमाणाः स्थायीरसइत्युच्यते । चर्वणाचसमानाप्तिकानामितितेषेवरसइतिव्यवहारः । ननु
साहृत्कारएवचमत्कारोनतुअनुमित्यादिरपि । अन्यथासुरवादावनुमीयमानेपिसास्यात् । तान

स्यात्तावत्सौंदर्यवत्त्वादेरनीयत्वेन स्थायिविनाप्रत्यानुपेयवैलक्षण्यापातात्। तथापि स्थायिविनां तदे-
स्मरणाद्वा धावतारेनुमितिरेव कथं स्यादिति चेन्न। अभावनिश्चयप्रामाण्यात् स्थायित्वयासेपाव्यमानत्वा-
दिति। एतदप्युक्तद्वयग्राही। यतः प्रत्यक्षमेव तावन्नेष्टचमत्कारं नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिपवद्ध-
पान्यथाकल्पनेप्रमाणाभावः। स्मृत्यत्र स्थान्यथैव वचोत्तनासंभवात्। पदनावकल्ता। न तावन्न रसगतत्वे-
न न रसगततत्वेनानुमीयते। नचोत्पाद्यते। न सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते। आद्यपक्षे योऽन्यक्षोभात्।
अन्यगतेनान्ये कथं चमत्काराभावात्। अंत्ये सिद्धस्यैव व्यंग्यत्वात्। रसस्यासिद्धत्वात् सर्वेषां पर्ववसि-
व्यक्तिप्रसंगात्। तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्भोग्यभोक्तृकभावसंबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरिति
सूत्रार्थः। न च भोग्यपक्षे विशेषावकाशः। भोगस्यालौकिकत्वात्। तथाप्यस्य तिरोधः स्थायी अन्यत्र
रोधे विभावादिभिः कथं भवेदिति? नैतत्। भोक्तृत्वोत्पत्तिप्रसंगादिति चेत्तर्ह्यत्रोच्यते। हृदालनः। काव्यस्यत्रयो
व्यापाराः। अभिधा भावकत्वं भोजकत्वं चात्राभिधानिरंतरमन्तरार्थविषयत्वेनाभिधा। भावकत्वं
साधारणीकरणं तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियते। साधारणीकरणं
चैतदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः। स्थाय्यनुभावादीनां च संबंधि-
विशेषानवच्छिन्नत्वेन। अत्रैव व्यापारद्वयं न स्याद्विप्रवेचकाव्यनाट्ये। द्वितीयव्यापारस्य साधारणीकृ-

कादी तैर्विभावादिभिस्सञ्जीयव्यापारमाहात्म्येन तथा कृत एव स्थायी व्यज्यते। योगश्च सत्वगुणोद्रेकात्प्रकाश
तेपर्यानन्दमयस्वरूपात्मनत्मानं वनायासे विनत्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः। सत्वोद्रेकस्त
५ मस्तोगुणानामुद्रेके राजसमानस्त्रेवेदुःखमोहाः प्रकाशते। उद्रेकश्च स्वेतरानभिभूय भावस्थानमिति
सांख्यसिद्धान्तानुसारेणाविष्क्रियते। तदुविनलसम्यक्काण्टतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात। पु
के र्णो नातिरेकस्यानुभववाधितत्वेनानिच्यो उप्रमाणस्यवास्यापि व्यक्तिपक्षेऽपि वपर्यवसानात्। ग्याचा
र्याभिनवगुप्तपादानां। स्थायिनो विभावादिभिः संयव्यंग्यव्यञ्जकभावरूपात्संबन्धाद्विभावादी
नामेव वा परस्परं संयोगात्मिलनादरस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः। तथाहि लोके प्रमदादिभिः छन्नसव्य
स्यव्यंजकारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन पटूभावे गृहीतिपरवृत्तिस्तहृतां सामान्यिका
नां सहृदयानां प्रतः स्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणालंकारयोगात्तनुविभावितयेनवचये
षो रूपविभावनादिव्यापारवत्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेश्यो गयदशाविशिष्टैस्तैरेव का
रणादिभिर्व्यज्यते तेन चेव वे प्राक्पर्वरयाद तीसन्नसंस्कारात्मनाविरतःहृदस्थितः किं रत्याभिव्यक्तिर्नी
स्पेव। कः। सहृदयः अत एव स्वश्रृंगारिणां मेघश्रृंगारस्याभिविशिष्टस्वभावानामेवशात स्याभिव्यक्तिरि राम
त्यायनुभवते। किंचात्र परत्राविस्त्वाभाविकीवासनात्मसहकारिणी यो विताश्रृंगारिणामपि प्रीमांस

कवै पाकरशादीनां नरस्याप्ति व्याप्तिः। दुष्टां वा वासनाचैतन्न हेतुः स्यात्। लः स्याकी पांसकादिष्विति। ननु तथा
प्यन्यनिषेधे विंशावादिभिः कथमन्यनिषेधस्य स्यापि विवोपि व्याप्तिः। ऽत्यान्तो। पपैवेते शत्रोरेवैतेन टस्थ
स्येवैतदितिसंबंधिविशेषस्वीकारनियमस्यानपपैवेतेन शत्रोरेवैतेनतटस्थस्येवैतदितिसंबंधिवि
शेषपरिहारनियमस्य चाहतानान्ते वा साधारण्ये न प्रतीतेः। साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसंबंधिनःप्राप्नु
तीतिः। किं तु संबंधिविशेषोपस्थवेना प्रतीतौ प्रतीतिः। पक्षा। अप्रयुक्तस्येवे सवधारणावि नापुकस्येत्ये
व प्रतीतिः। अत एवोक्तं पपैवेतदितिनियमानवसायाद् इति। तथा च स्वीयत्वा संसर्गाग्रहात्वीयत्वसंस
र्गग्रहः प्रपोतनं संपद्यते। एवं च वाक्यार्थबोधे संबंधिविशेषत्वानुभवोपि न विरुध्यते। संसर्गबोधे सं
बंधीन द्विषपः। किंतु पदार्थस्मरणएवेत्यनुभवविरोधाद् द्वारास्य हवादेनुपादेयत्वेन्वं विप्रावा
दीनां साधारण्यविनातव्याघातात्सरूसाधारण्य। स्यापि न स्मृतत्कथं स्यात्। तस्य तत्रं दत्तनिषेधात
पपस्य साधारण्ये विनस्यन रसप्रतीतिविरोधः स्यावितद्दोषहृदयसंवादेन स्यात्। सएव घाल्नो
किकतादृशस्वीकारकारणापि ति। ऽत्यान्ते। ऽपापानां विप्रावादीनां पुरूरूपसाधारण्यवनानुभ
वकाले स्यापिनां प्रमात्वविशेषनिषेधनन्तरणाय पारिमितप्रमातृताभावः परिमित न पमतानतदृशो
नोपि रिवितोवेधोतरस्यपर्कश्चान्योपरिमितो भावोपपद्यते न प्रमात्रासकलसहृदयसंवादकारिताप्र

५

कादी पात्रविशेषसंबंधाग्रहरूपेणासाधारणेन स्थायीच वर्त्यते। ननु चर्वणाविशिष्टः स्थायी सहृदयैरुच्य

5 ते। चर्वणायां च स्थायीविषयीक्रियताम्। ननु सुखात्मकत्वात्सेति न रसस्य व्यक्तिरितिचेन्न। स्वप्रकाशान

पेक्षाकारवद्भिन्नस्यापि व्याप्ततानो विषयीकरणात्। अभिव्यक्तिविशिष्टस्थाय्यादिः स्थायी च व्य

ञ्जनात्कल्पनात पाचर्वणानो शेषविनष्टो रस इति प्रतीतिर्विषयो विभावादिजीवितावधिर्वेना

नि सचर्वणाः पुर इव परिस्फुरन्हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिव तिरोद

धत् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नाश्रत एवालौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस इत्युच्यते। न वै

वं स्थायिविभावादिसमूहालंबनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नं तद्धि न युक्तम्। विभावादीनां पा

र्थक्येन प्रतीतिप्रसंगात्। घटपटादिविसमूहालंबनवदितिचेन्न। पानकरसन्यायेन चर्वणात्। यथा

पानके कर्पूरादिघटकांशा न पार्थक्येनानुभूयन्ते तथात्रापि विभावाद्यंशाः। ननु विभावादीनां प्रागपर्यन्तस्था

न्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यमेव रसः किं नोच्यत इति चेन्न। विभावादयः परामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यान्न रसा

नि भिन्नकारणतापत्तेः। न चैतन्नाशस्य कार्यनाशकता दृष्टान्दिवादीनां तथात्वान्नष्टपरामर्शतावदनादि

स्य दर्शनस्य सुखादिरूपापत्तिश्चेन्न। नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखविनाशः प्रतीयते। किंतु तदभावे कारणा रस

भावात्कार्यनाशप्रसक्तौ उत्पन्नस्य सुखस्य तदुत्तरक्षणे विनाश इतिचेतद्विरोधिगुणानां तृतीयक्षणे। अत्रापि त

थैवास्त्विति चेन्न । रसस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यतया तानात्मस्तत्कालभावात् । नन्वेवं दोषो व्यक्तावपि
पि संभवानर्हतिवेत् । न समानः । व्यक्तेर्लोकोत्तरतया तद्दोषासंस्पर्शात् । किं वैशिष्ट्यात् । विशिष्टस्थायी रसः । न
चकाव्याद्युपस्थाप्यो विभावादिविशिष्टहेतुः । तदर्शकतात्पर्य इति चेन्न । विभावादिपरामर्शविनाकृत्ति
द्धेरभावात् । न चैकैकस्मात्प्रतीतिव्यादिकल्पना विकार्या चेति संभवति । किंच । स्वपि नन्तलक्षण्यतान विषयो
तत्ताप्यपश्यतो अतएव स्वप्रकाशानपेक्षिचाकृत्वाद्तान्नच कृतादितात्पर्यव्यवहृपते । न चात्र तात्पर्यं । स्वा
पि नन्तलक्ष्यतान विषयत्वे वस्तुतं त्राप्यत्वे नापि बोधापः । किं तु विभावादिपि वोत्तितस्थायिवर्णनीयः । का
रकत्वापकाभ्यामन्यो हेतुर्न लोकसिद्ध इति चेन्न । अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतत्त्वदूषणांकथं तथाहि विभा
वादिपि रत्यन्तरो रसो हेयोऽस्त्वे स्यादव्यवहार इति चेन्न रागाद्या धृत्या वस्तुर्वर्णानो प्रथमा तत्त्वोलस्तुपचारात् ।
द्वितीयो विगुणानां कारणं संभिन्नरसादिविषयाणां किं की प्रतीतिः । पक्षा परिपक्वयोगिनां पुंसान
पदवीच्या नांत गृहे दविषयकत्वशालिविताः । नवस्तुपरिपक्वयोगिनां पुंस्त्वपदाभिधेयानां वाद्यार्थसंस्प
र्शरहितं स्वात्ममात्रविषयसंवेदनं तेभ्यो गुणानां कारणस्तु तरसादिमात्राविषयतया विलक्षणतां पत्स्यं वे
दनं तदोचरतयेतिमतव्या न केवलप्रमाणवाद्यप्यतोऽरसः । किं वृत्तोपि । पतन्दृष्टं कं नानि विविकल्पकं । वि स
भावादिपरामर्शस्यानिर्विकल्पकत्व न नापोमा वाता । नापि सविकल्पं सविकल्पकं च वर्णमानाभ्यां लो

स्य

का.दी. किंकोनदमयस्यतत्त्वसंवेदनमात्रासिद्धत्वात्ताच्चर्वणाया दशायां तु नान्तराया भावात् स्वात्माभिन्नसवि ल्पकविष
यत्वेन तत्राप्यविषयेवानन्दनिर्विकल्पकत्वमपि सुसविकल्पकयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरवि
षयत्वमपर्यवसन्नः। तथा चैतद्विषयत्वाभावेऽपरविषयत्वप्रसक्तिः। रसस्य उभयविषयत्वाभावे उ
भयविषयत्वप्रसक्तेरिति चेन्न। एवंभूतमपरूपत्वाभावप्रमाणं स्वात्माभिन्नसविकल्पकविषय
तयालोकोत्तरचमत्कारैवगमयति तत्पुनर्विरोधमिति। अथ विभावादयो मिलिताः किंचि
ति व्यंजकत्वेन निर्दिष्टाः। एकैकस्य व्यंजकत्वे व्यभिचारिता। अथ एकैकस्मादन्यद्यान्नुयानन्तराप्यस्मे
वरसव्यक्तिरिति व्यभिचार इति चेन्नाव्याघ्रादयो विभावाः भयानकस्येव रौद्राद्भुतवीरादीनां। अश्रुपाता
दयोऽनुभावाः शृंगारस्येव करुणस्य भयानकस्य च। चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकरुणाभया
नकानामिति। अन्यथैवाङ्क्षेयानियमात्। तानेवं मिलितस्येव व्यंजकत्वे एकैकोपस्थितेरसव्यक्तिर्न
स्यात् दृश्यते चासौ। यथा। विपदलिपलितानां वृगर्भपेघंमधुकरकौ। किन्न कृति तैर्दशाम्भौः। धरति
इति नवांकुरांकरं कामप्रमाति पदेन यते प्रसीद प्रगल्भे। इत्यौ दौ कामिनीगतौ पारतेरानवनमात्रौ राम
पस्थितौ। एवं। पदमेदितमयतानीमस्यानं नंगं प्रवृत्तिः कथंपदविपरिवारप्राप्य मामिः। क्रिय
मः। कलनपतिचमिमो शोनिष्कलंकमप्य लक्ष्मी मयिनवकरदतदिदेकांतः कपोलदस्मादवं

ग्यापालिम्पाघनुपावमात्रस्य । द्रुराउत्सकपागतेविचलितं संपापिरीप्प्कारितं संक्लिष्य
त्पगगागहीतच सने । किंचांवितन्नेत्लतो । पानि न्याश्वरणा नतिव्याति करे बाष्यांबुपगी कृगावे
र्गतमहोप्र पंचचेतुरंतातागलिप्रेपसिद्देमादावुत्सुकादिविशेषणाव्यंग्यो नापो सुकल्लत्नुहर्षकोपाख्या
प्रसादानां व्यभिचारिभावाणां । यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालंबनविभावोप्यस्ति तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तया
ऽनिर्देशादनस्ति कन्यएवेति । येवं । एवादिभावादीनामसाधारणत्वेनान्यहृदयाङ्गपकत्वे नात्राविभावितानां
मेवव्यंजकत्वात । नन्वेषांचेदसाधारणत्वं किमन्यहृदयाङ्गपतानाम् एकैकव्यभिचारिणां हृत्रपोपादानं । अथ सा
धारणत्वे व्यंजकत्वे तर्हि स्थायिविशेषपोषणविभावाद्याक्षेपकत्वमिति । उच्यते । एकैकस्य व्यभिचारानि
लितानां व्यंजकत्वे स्थितेऽसाधारणो नापीतरहृदयमाक्षिप्यते । किंच । रसस्य विभावादिसमूहालंबनरूप
त्वादेकैकस्यादसाधारणत्वेपि व्यभिचारिभावानुमिलितानामेव व्यंजकत्वं । अतोऽसाधारणोपीतरहृदयमाक्षिप्य
ते । ततोपि मिलितैरसदपि व्यंक्तिरिति । केचित्तु । एक एव शृंगारो रसः । केचित्तु द्वादशेत्यादि तन्निरासपर
मये तवादिति शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः । शांतस्य
तो पांचादिविरहेणानभिनेयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधानान्नवैव रसाः पद्मा । नाधेतावद्वैरसाः प्र
तिपादिताः । अत । काव्येपि तावत एवेत्यर्थः । नवैव रसाः सुखात्मक इति प्रतिपादितं तत्कथं दुःखमयः करुणादि

का॰ टी॰

कोऽरस इति केत्रालोके तथा लेपि काव्यादौ यत्प्रतिकालोकि कःसुखोदयात अन्यथा प्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः।
7 शृंगारादीनामनन्तरत्वाच। इत्यादि प्रकृतिकं वा तत्र मनोनुकूले घर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः तत्प्रकृतिकोऽरसः शृं
गारः। स द्विधा। संयोगो विप्रलम्भश्च। तत्रानुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ। दर्शनस्पर्शनादीनि स
संयोगो मुदान्वितः। स च परस्परालोकनालिंगनादिभेदादपरिगणनीय इत्येक एव गण्यते। भावो यदा रतिर्नाम
प्रकर्षमधिगच्छति। नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते। स च संयोगमपद्वेस्त्र दम्पत्योस्तत्रांत्योभिलाष
हेतुक इत्युच्यते। अभिलाषपदेन तद्धेतोरनादिसंगमाभावस्य लक्षणात्। आद्यस्ततवाचि दीर्घयोः प्रत्यायेनवामा
नहृदयः स ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते। ईर्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात्। क्वचित्तु कार्यवशाद्देशांतरस्थितेः स प्र
वासहेतुकोऽभिधीयते। इत्यय मानोत्पत्तस्य मानाव विप्रवासौ स्व ज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः।
प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणात्। क्वचित् शापात्। स च शापहेतुक इति व्यवह्रियते। क्वचिदुक्तत्रितयातिरिक्ताददृ
ष्टात् तादृशकारणात्। स एष विरहेतुक इत्युच्यते। करुणाश्रृंगारस्याप्यत्रैवांतर्भावः। तत्र संयोगो नायिका
रब्धो नायकारब्धश्च। क्रमेणोदाहरणे। शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपाग
तस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं। विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण ह राम
सता बाला चिरं चुम्बिता। आलोक्यैतन्नतु यासमान कर्त्रं कां त्वं मुग्धा कृति विनैव कंचुलिकयाधस्से मनो हारिणी

लक्ष्मापि मापि धावितिप्रियतमेतद्वीटिकासंस्पर्शितशय्योपांतनिविष्टमस्पितमरवीनेत्रोत्सवानंदितोनि
र्यातः शनकैस्तनी कुवचनोपन्यासमपालीतनः। वीटिकावसनग्रंथिः। विप्रलंभे षष्ठिनोथहेतुकोपमा॥ प्र
मार्गः प्रसायस्य शः परिचयादुन्मदरागोदयामामामुग्धदृशोनिसर्गमधुराश्लेषा भवेयुर्मयि। याश्चेतः
करणस्य वास्पकरणाव्यापाररोधीक्षणाद्दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवंत्यानंदसांद्रोलयः॥ प्रेमस्नेहे ६॥ स
एव प्रकृष्टः प्रसायः स एव परिचयातिशयेन रंजनकृमोरागः। ईर्ष्याहेतुकोपमा। सापमुः प्रष्टमापराध
समये सरव्योपदेशविनानोत्तानातिसविभ्रमांगवल्लनावक्रोक्तिसंसूचना। स्वच्छैरच्छकपोलमूल
गलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पलावालाकेवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकैरश्रुभिः। सरव्योनोपदेशः स
व्योपदेशः॥ विष्य प्रवासहेतुकोपमा। प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न
क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुरः। यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे सम प्रस्थिता गंतव्ये स
ति जीविंत प्रियसुहृत्सार्थः किमुत्सृज्यते। भूतप्रवासहेतुर्यथा मम। किंचिद्देवेक्षमधरायोकति
वापस्तव संचयापान्वेपुः। किंपतीवसममद्विर्वृत्तानापरि तापोपशिपेतयैः कृशांग्याः। सख्याः प्रवासिन
नायकप्रतीपमनुनिशि भवन्त्हेतुकोपमा पमेवा किंमुत्कंठपरिखिन्नघमेकतिपयैरेव प्रियेवासरैरापा
तावयपरिधैर्यपरितः प्रस्थानिकं मंगलं। एवंवादिनि वल्लभे दयितयानिर्व्याजपारागोत्कृतोप्रगल्भः

भिरा

का॰ दी॰ कलशो विलोचनपयोधारापूरितः। शापहेतुको यथा। त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुं। अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्न
४ पि न सहते संगमं नौ कृतान्तः। आलिख्येत्यपीक्षाविषय एव। विरहहेतुको यथा। अन्यत्र व्रजतीति का
खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृद्यो मां नेच्छति नागतश्च सहसा कोयं विधेः प्रक्रमः। इत्यल्पेतरकल्पना
नाकवलितस्वांता निशांतांतरे वाला वृत्तविवर्त्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि। एषा विरहोत्कंठिते
ष्यपि नायकहेतुकादेर्भिन्नत्वं गपवीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते। त्वंगपवैकृतं तेन हासप्रकृ
तिको हास्यः। यथा। आकुंच्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मंत्रांभसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे। तार
स्वनप्रहितथूत्कमदात्प्रहारं हा हा हतोहमिति रोदिति विष्णुशर्मा। अत्र तादृशपात्रो विष्णुशर्मा तत्क्रंदने
च विभावौ रसाश्रयस्य। एतद्वाक्यमनुभावः। चापल्यादयो व्यभिचारिणः। इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्ल
व्यं शोकशब्दभाक्। आदिग्रहणादनिष्टावाप्तेः। शोकप्रकृतिकः करुणः। यथा। हा मातस्त्वरितासि कु
त्र किमिदं हा देवताः क्वाशीः। धिक्प्राणान्पतितोशनिर्हुतवहस्तेंगेषु दग्धे दृशौ इत्थं घर्घरमध्यरु राम
द्धकरुणाः पौरांगनानां गिरश्चित्रस्थानपि रोदयंति शतधा कुर्वंति भित्तीरपि। अत्र विपन्ना काचिद्

ष्वरीसंबोध्या। तद्देशदाह ष्वविपावौ प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध इत्युच्यते। तत्प्रकृतिको रौ-
द्रः। यथा। कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः। न-
रकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं। कार्यारंभेषु संरं-
भस्थैर्यमुत्साह इत्युच्यते। तत्प्रकृतिको वीरः। स च त्रिविधः। युद्धवीरो दानवीरो ... पपीसाय कानिद्य ततः।
सौमिचेति ष पात्रं वयपविनद्दितघां नचहपेयनादः। किं विभूयं गल्नीनानिम पितत्तल्वधिरायमपूह्यावी
रश्च। यथाघोयपाइऽ दः। सत्री समपेतेवि तद्दितहरयो मित्रशत्रौ यकृपाः पुष्प देहे षुंन ज्ञो दधतयेरश्चेष
उ यापि। अपरो ... हनी वीरो दृशामातु तनितेवितुदे कुव्यदंपयं। तत्प्रकृतिको भयानकः। यथा। ग्रीवाभं-
गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं। दर्भैरर्द्धाव-
लीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति।
जुगुप्सा गर्हितार्थानां दोषमात्रस्य दर्शनात्। तत्प्रकृतिको बीभत्सः। यथा। उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृ-
थूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा। आर्त्तः पर्यस्तने-
त्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति। स्मयपुट
निम्नविवर्धे विस्मयपर्य्याप्तिश्चविस्मारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात्। तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः। यथा। चित्रं महानेष बतावतार

ताराः कुमुदकान्तिरेवापि न वैवर्ण्यं गताः। लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः एषां भेदो
वचनपाथ्याः। सिध्यती सेजाविचित्रानुरूपा न स्यापि भावनाहो॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो
भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः॥ तत्र विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुम
क्षमाः। आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदमिति सामान्यलक्षणं। अथवा स्थितिश्चैवास्य कस्तत्रया
पेन्द्रापकेन तु कुदेन्यायेन तु व्यभिचारिणापि स्यन्न योर्न्दः। विशेषलक्षणानुक्तानि। अथ भावे वचे हस्य
विनोतोन्यूनाधिकशोकारसानि रसेति पदविद्भावानुभावाव प्रतिपाद्याः तक्लक्षणे पुरस्कारे राव्य
नापवव्यभिचारिभेदनाहा नवैद स्नानि शकाख्यो न्नु यास्तु पायदश्च भाः। आनस्यचेव दैन्यं चवि
तामोहः स्मृतिर्धृतिः। व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव
वच। स्वप्नो विबोधो मर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता। मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च। त्रा
सश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः। त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः। नानतत्व
मपाख्यातानतन्तस्तानतः। नक्षत्तानामन्ये रवसमुपचवं दर्शितं तत्र तत्र पाठे तानाप्यदीप्यादि
निर्वेदः स्वावमाननं तात्त्विचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः। चित्रस्यस्विदोनिर्वेदसहितानो राम

दयादिपि रिति केचित्तारत्यापासकनाम्या सातग्ग्नानि निः प्रा रात वयात त्स्यांचैव तपि कं पानुस्या ह
काश्यपी दयोपनताः। अनर्घ प्रति भाशा कापरको र्यात्स्व दुर्न पाता। चैव छ्यके पवैमुख्ये पाञ्चोल्लो कास्य
शोषकतोवरो कर्णो रूपा स्नपा गर्वदो र्नेत्य पन्नु ता। हो बोद्धोबभ्रविपेदाव ताको पेगितादयः। सपोह
नेदसंपेदः स्वव लंदेदावचो गतिः। मधुपानादितो तेयो पदोविविधभावकृता। उन्नमसलः प्रहप्रति
गापतित दृष्टे पथ्य पप्र हतिः। तास्यवचनापिधायी श्रोते रोदिमध पमलः। अनः विदोध्वरत्यादेः अ
पतिन्द्राय पराहिकृता। अपमृत्यो विपेदे तु चञ्चोकारत्नाकार्यता। मुनयस्य तिशया वस्या पद्य बाम्नाति
पक्षा विरोवल स्यापवचपो न्नानि ताधि व्याधि प्रकर्षभूरत्यको। आलस्य श्रम गर्भादि तैः प्यं तं पाति
पादिकृता। दौर्गत्यादेरनौत्सुः स्या। दैन्यं काश्यपो मता। दिपता। ध्यानं चिंता हिताना प्रेप्सु न्य ताप्या स
तापकृता। पूर्व पूर्विकान्वेष्य स्मृतिः। स्थितेति केंचन। मोहो विचित्तता भीतिदुःखवेगानुचिंतने
ः। घूर्णिता ता न पतन मृत्यपमारद र्शनादि कृता। स्वद्दशातानं चिंतायाः स्वखोरा लाप तेस्म्रतिः। मू
समृ ज्ञाप्यकरजवाद न्यादि स्वदेवैः। अपमीत्यर्थस्य सप्रायोस्य हाय पर्याप्र ताधृतिः। सो हि ल्व
दनो ज्ञानस्यसहासप्रतिभादिकृता। आचारादिपि ब्रीडाधार्थी भावो सिधीयते। वचनांगग्लानि पकस्पर्श
स्तरे रवा धा पद्ववादि कता। चेतो नि मील नं ब्रीडा वेगरा गासिवादिपिरिति कोचितामा। सार्थ देवब

गादेश्वापलं बनवस्थितिः। आत्मप्रकाशनपरावेषाच पलनोच्यत इति केचित्। तत्र ''प'' स्तनपा
नंस्पष्टघंटाचरणादयः। पुनः प्रसादो नाम देहे बोधस्वेदगद्गदाः। आवेगो राजविद्रावहर्षादेः संप्र
10 योगतः। तत्र विस्मरणोत्कंपः स्वेदः कंपः स्खलद्गतिः। अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः। अ
निमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र क्रियाः स्वपरावस्थाप्रचितोत्कंठापनयादिभिरिष्येके गा वोधि
तमनलाठरापधनैश्वर्यादिभिर्विभवैः। सविलासांगवीक्षाविनयावनतादिकं तु मदः॥ प्रारब्धकार्यासिध्या
दैन्यविषादः सत्त्वसंक्षयः। निश्वासोच्छ्वासकृतापसहायान्वेषणादयः। कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छा
रतिसंभ्रमैः। तत्रोच्छ्वासत्वरासहिताश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः। निद्राव्यापारवैमुख्यमिंद्रियाणां स्वप्रा
दिभिः। तत्र तु भांगांगमंगाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः। आधिश्वासेतदुःखादेरपस्मारस्तु व्याधिः।
मनःक्षेपस्तु पस्मारो ग्रहावेशादिसंभव इति केचित्। विरोधिनां वा तत्त्वं स्यपुरुषातिविस्मतिर्ग
तमपत्ना निमुखदुःखादिकारकः। विधानापमहेतन्यः प्रवोधस्वेतनागमः। तांगंगभंगनयनमीलन राम
नांगावलोकनकृता। अविश्लेषापमानादेरमर्षो। मतिविवेकतातत्त्वस्वेदः। शिरःकंपनतर्जनागांगविक्रि
याः। नत्ताचैर्विक्रियागोपावहित्थाकारगोपना। व्यापारांतरसंगितिवदंतानमनादयः। द्विष्टपराधसोर्मि

रवचो पैस्खंऽत्वपग्रता। अत्र स्वेदः शिरःकंपताऽन्नातर्जनादयः। भ्रांतिश्च दोषदेशान्वांशास्त्राद्देहा
त्वधीयते। स्वेरता धृतिमंतो बोधकृन्मानस्य चात्मनि। व्यापयः सन्निपातो घास्ते पापस्य त्रत्सग्रहः।
प्रस्वेदकंपता पाघाग्रनुभावन पोदिताः। एके बाहर्ष शोकादेहृत्पादछिन्नविभ्रमः। नस्मित्रस्यानतां
तगातहासासिताद यः। तीव्रस्याऽऽमनारंभोपरतां वलीकीर्तितं। लेभोहे उपसंग्लानिगात्रविलेपता
दिकृत। अत्र च मदस्थाने केचित्करुणां पठंति। सा च परदुःखप्रहाणेच्छा रूपस्वात्विंत्तवैक्लव्यपयाको
काशतिदिव्यतदेतितहेतानपत्रानुचितमित्येको। अन्येतरस्यादयावीरस्था पित्वपित्रत्रतहेतानानो
विप्रपित्पाहृः। नचान्यत्र संचारित्वादूनाने फलवदिति वाच्यं। स्थाप्येतरसाधारणात्वाता नेपिहिहच
नमचारितत्वाः। तदुक्तं। श्रृंगारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः। शांते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारित
या पुनः। इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिरिति। गर्तितादेर्वनः। होमत्वासासे त्रोकेपितादयः।
अहोवितर्कः संदेहाभ्युषितागंगलिनत्रकः। निर्वेदस्यापि गानप्रापस्यपश्चात्तिर्देशयत्वेपिप्रात्रिदेशो
परत्वस्व प्रकाशान्तेन स्थापिवि व्रतिपादनायांते नानिर्वेदस्यापि माद्यत्वः। तोनोपि नवमो रसः। तत्प्र
कृतिकत्वात। यथा। अहो वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृ
दि वा तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः। क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः। स्त्रैणो

का॰दी॰ स्त्रीसमूहः। वाशब्दोऽद्वयोर्द्वयोरुक्तान्यतमाप्रतिपादने। अत्र वदन्ति। शान्तो नाम रसः स्त्रावेदनुपवसिद्धतया
दुरपह्नवः। न चैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते। तस्य हि कपिंथलप्रत्ययरूपत्वात्। आत्मावग्रानन्दरूपत्वा-
द्वा। शान्तेश्च निखिलविषयपरिहारतन्निताल्पघात्रविश्रामानंदप्राधुर्भावप्रपत्वान्नपवाता। तदुक्तं। प्र-
युकामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं। तष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति। अत एव सर्वेषु
चित्तविशेषो स्थायीति निरस्तं। अभावस्य स्थायित्वायोगात्। तस्मादुपायोऽस्य स्थायी निर्वेद इत्युक्तं व्यभि-
चारित्वं च शमो निरीहावस्थायामानंदः। स्वात्मविश्रमादिति। रसवद्भावोपलक्षणं रसपुनरुक्तिः। स
किंरूपः। रत्यादीनां रसरूपत्वात्। व्यभिचारिणां रसोऽगतानि यमेव प्राधान्याभावात्। सात्त्विका नाम
व्यंग्यत्वादित्यत आह। रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः। भावः प्रोक्तः। रतिरिति स्थायिभावो-
पलक्षणं। तेन देवादिविषया। कान्तादिविषया पुनः शृङ्गार इति। हासादेरस्थायिप्राधान्ये रसावस्थाः। प्राचा-
न्येन व्यंजितो व्यभिचारी न भाव इत्यवधानयोग्यं। तदुक्तं। रत्यादिश्चेन्निरंगः स्याद्देवादिविषयोऽथवा। अ-
न्यांगभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभागिति। तदेतदाह वृत्तिकारः। कान्तादिविषयात्वव्यक्ताप्रसंग-
रः। न च देवविषया रतिरेष्या। कंटकोशाविनिविष्टपीठातेकालकृरमपिमिमम हास्मता। अप्युपातेपम
तेमवद्यपूर्वेद वत्रिपदि येन रोचते मुनिविषयावता हरप्रसंगप्रति हेतुरेव्यतः। यथा स्य पूर्वाचरितेः कृ-

राम

तंस्मृ मैः। हारीरमा तां मवदीपदर्शनं व्यनक्ति कानत्रितये विधो ग्यतामस्य वप्राप्नुपरि योपा
पुत्रादि विधयाः। तैः स्थोप्यंते रंचा पुष पुहाहार्थेः व्यपिचारी प्राप्तावीन्येनवर्तितो द्दाष्या। तानेको
पपरास्नुविधि पत मात्ववृ पदषा पयामाम्मा संस्पृश याहो नोति नदनी दाने प्रहत्त्रापुरः। नोया
नमा हर स्थवा दकशात रात्र्यां सकापिधि पात्रतेन्ना वदहेशटे न विधि नानिद्रादहिदीकतः। अत्र
विधिप्रत्ययस्य प्राधान्येन प्रतीयते। तदा भावनाया नौविधेयप्रवक्षिताः। तदा भावनाः रुसाभाव मा मा
वा भावना श्रेयस्यः। अनौ विधेन प्रकर्षविरोधि नारूपेणो पर्षः। तदैका अपवेतनि वंगादि विधि
यता यावद्रु विधय वैध्यापिवारि हाम भावमांगतावांवा इष्यते एक विधयादि तिरेवनेन प्रत्याय
ः। वं दी कालस्य पद्धिपानिपाता वृत्ताह दिष्य मानावा तः॥ मा प्रा मो पष्या। क्रियः कंवा माविल ता
भाविदि नो यंनरये सविल्न भेदः प्रामाण रतो पस्वपत्वे वंपगायमेस्नन गुको तातः रा शि प्रवि
यमा निंगत्रिवलान्तयः श्रीः कस्थेया प्रदेन नगदिध्याय मिनु वं। अत्र वद्रु घव्या पारेया हने नवद्रु
विधया रतिर्व्यस्यते। न चात्र व्यापारस्य वद्रुत्वे पपत्व मविद्धं। एकत्रापि तादृश व्यापारलं भवा
तपते अनेक कर्णपदो पादानमनेकाविधव रुकिया ताप्रक टयति। एकविधयवावप्राप्तये
कयेवकर्णयद स्मृ पादीनेति तन्नुं शेष्के पोवित्तपे रमा दीनो विन्ववाक्य प्यानापेक विधस्त्रोत

का.द. परोपस्याविनेनानचापिनोऽप्रसिद्धस्यापि कं कइत्यादि पद्ये हपस्यापनोपित्र कर्पपदेरे वोप
स्यापनाहेतोरा तापक्ष्म त्रद्रुपः। तुशब्देन व्यावर्त्येदार्थेन व्यापारस्यानेक विषयत्व ख्यातेः एवमेक
12 त्र भेदाः पि पुण्ये: न गतैः न्यशापितथैवावगम्यते। बहुपदमनेक परंवा। भावाभासो उपमाः राका
सुधाकरपदवी तरलापती ली मास्योरयो वनतरंगितवि भ्रमा स्यात्। तत्किं करोमि विदधे कथ
मत्रमैत्रीं तत्सखी कतिव्यतिकरे कद्दवा भ्रुपापः। अत्ररते व्यभिचारि भावा चिंताऽत्र नोचित स्त्रव
र्तिता नायिका पाक्ष्म ननुरक्त तया रते रनुकूल वैनतपाविकारिता पितथा लाता। एवमन्ये पुत्र
रा प्र्माः। भावशांत्यादिरुक्तं पदं स्त्रभाव शांत्यादि पद प्रकृते पारंपरा हाभाव स्य शांतिरुदयः संधि
: शाबलता। तथाऽसंधिरेक कालप्रवेतुल्य कक्षपोरन्योन्यादीनां तावत्कालप्रवेदे नविरंतरतया सर्व
सर्वोपमर्दिनी। नच भाव स्य शवलता पाः शांतुदयान्याप्रविशिर्वः। शांते नदे पस्थावाप्ते कैकस्या व्या
देनऽदेदेवोपस्थाना त त्रभाव स्य शांतिर्निर्व्यातस्याः सादृश्विनेवत्स ननर प्रत्लेष पदद्या कितंकिंव
सञ्चरता ना निव्यतिकर पाजेषगोपाव्यनो। रस्तुके कृतरुसुहृत्पदसारमात तत्वपुपादनपापा दिल राम
छार प्रदतनततारवाव शांत्र न्या पितद्धिस्मतो। अत्र कोपस्य शांतावेवचन कोऽहविश्वाप ः।ऽरपोप
घाप कस्मिन शाप ने विषद्रुरपमानीना प ग्रहे पद धपामघोपानव दिग्रहमापितपाचादिवि कुर्वत्र

पिशाचावेगादेवधीरितः प्रियतमसङ्गमोत्थितस्त्वत्कृतात्यन्तप्रहृदवेपथुपदं वेल्लितग्रीवं पुनर्वीक्षि
तः। अत्र तेस्तवकस्यो द्दयः। संधिविपर्ययाऽस्ति। स्मृत्यन्तरः पराक्रमानिधेरध्यागमादेकृतः। ससंगमप्रियतमाव
वीरः इयमसौ क्रान्तेऽत्युत्पाकर्ततः। वैदेही पति इत्यवबचयदृष्टैतन्यपापालनयत्रानंदी हरिचंदने दुर्विवि
रस्य शौर्यहताः छन्दतः। अत्र पर्वार्धं संयुपापस्कन्धावेगः। ऽन्तरार्धे हर्षः। अनयोः क्रमस्य प्रवात्वा
:। रावणतापयाः काकार्यं दारान्नक्षपताः क्वचकुत्तं भूपोऽपि रूपेतस्यादोबालापुरापापनः। अ
नपहृकोपेपि कांतमुखे किंवरपंत्स्यपकन्यबाः कृतधिपः स्वप्रेपिमाहर्षभावेनस्वास्थ्यमपेहृ
कविलुप्तवाधन्याधरंधास्यति। अत्र काकार्यविपादो वितर्कः॥ भूयोपि स्मो हृक्षं दृष्टा ताः पिति
पातिः कोपे पीतिस्मरतिः। किं वक्ष्यतीति शंका च प्रेपी। तेरैन्य वेतः स्वास्थ्य। पितिधृतिः। कः खलु
लिवतिवितास्पृहं प्रवर्प्रवर्यपदैः नपुतीयपानाशावल्लताव पक्कारंमतिः। ननु भावस्य सं
स्यादुवतः स्थितिरविप्रकारः संपवप्तवतत्कथं नेत्यादृतिचेतन। भावोसौ वतदुक्तं। भावस्थि
तेर्गीतापित्रत्वातननुव्यापिचरितस्थलेनिपपतोपरव्यस्परस्मस्याव स्वानेतत्कथं। भावोदाह
रणपेतत्। कव्यैवाभावघ्नि तरमांगत्रनतेपांमृत्योभावाद्यनुक्त्रा हा। पुर्व्वरसवितेःनि त्वं प्रा
कृवंति कदाचन तेभावशान्त्यादयः॥ कदाचन॥ पदानस्पर्वोगिवेनविवक्षते। ठहृतप्रवृत्त

का.दी. रसानां गम्यमानमेवता । एवमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदं विवार्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदानाह ।। अ
नुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिस्तु यः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः । घण्टापा
13 हन्यमानायाः पुरणवाद्यानंतरं याह्लादीयान परोऽनुरणनरूपः । शब्दः प्रतीयते तद्वत् संलक्ष्यक्रमा
व्यंग्यस्य स्थितिर्यत्र सः । शब्दार्थोभय ऽ प्रपंचेति देहः । तेन शब्दशक्तिमूलव्यंग्यः । अर्थशक्तिमू
लव्यंग्यः । ऽ भयशक्तिमूलव्यंग्यश्चेति त्रिधेत्यर्थः । शब्दशक्तिमूलत्वं चैतदेव यत्र नैव वाह्ये न तद
र्थप्रतीतिर्न तु पर्यायांतरेणापि । एतद्वैपरीत्यं चार्थशक्तिमूलत्वं । न च विधिपात प्रतीतिरिति । एते
नाभिधापायत्र न तिपपनं तत्रैव भेदो द्वयव्यः । ननु त्रिपपन्ने तु नाभिधामूलत्वं किं तद्व्यंजनामूलत्व
मेव भज्ञात्मनः इति वड्वेदितिपक्षे न विद्रूक्तं तत्रादेयं । भज्ञात्मनः स्यादेरव्येतद्धेद्वेनेष्टत्वात् । अन्य
थातस्य सर्वभेदव्यापितर्भावाच्च । किं च । प्रपयोदाहृतयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्या
ख्याने न द्वितीये भवाभिधानेन तत्प्रतीये अप्रतीतत्वेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्याप्रघत्वात् दाय
नं चांमुरहरतो विविह्रयेतत्स्यापथ्ये क्रमेवन्याप्यंते पुनर्यधे । अलंकारोपवत्स्वेवदाद्यापत्रौवभा
सतेः प्रधानत्वेन समतेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यो द्विधा । अल

कृतस्यान्तलंकृतवस्तुमाद्दस्यवाप्राधान्येनप्रकाशादित्यर्थः। तत्राद्योदयाद्युल्लासस्यकालकरवाल
यष्ठावाहुं देवेनयेनतरवोर्त्तितगतिरेनानिर्वापितः सकलएवरसोद्विपतांधारात्मनोव्रिततगतिव
र्त्मितः प्रतापः कालोवैरिसंहर्त्तापः करवालैः सएवः यहतअंबुधारात्मत्वं वहतीतिग्रहावुवाहः यद्वा-य
ह्यस्तवः सएवांवुतद्वाहः। गतितेसिंहनादः। अत्रकरवालपुल्लास्यएतावन्मात्रेवक्तव्येवदैताद्
शावप्रयोगः तस्यासंवद्धार्थकतामायुक्त्यतामित्यप्राकरणिकेऽपिदेवादिवाह्वादिसिः प्राक
रणिकानांतारकरवालादीप्रार्थ्यमानोपमेयभावेकर्वताप्यर्थिः प्रयुपमालंकारोव्यंग्यः। सर्व
रोद्दशक्तिमूलः। यर्णावर्तरेणाभ्युपादिनानदर्थोपस्थितौतदप्रतीतेः। एवमग्रेप्युस्तपवपत्तं
कारान्तरात्ययविधव्या-तिग्यहविरुद्धतायोविधुरनिशाकरद्विपोमधुरत्तीलः। यत्नुखानतत्व
मूर्त्तिः प्रतिपदयस्यमूर्त्तीरुद्धमानिसवारा। अत्रतिग्मरुचि। अप्रतापः एवंत्रसेनाह्वकेकेयद्यस्यद्धि
पदस्वेविरोधामासः॥ यदायैदैविविरोधामासोयथा-अमितः समितः प्रेहकोर्षैर्हर्व्दप्रभो। अहि
तः सहितः साधुयशोभिरसतामसि।। नविरोधस्यकिंसर्वत्रान्यंगयत्वमेवनेसुव्यक्तं-तर्कियतीसी
मा अविराद्वादेविरोधव्यंतकस्यमावेवाच्यत्वंतदभादेव्यंग्यत्वमितिनिरुपाद्यानसमाहरयमित्राके

का· दी· च तत्वतः । तन्गाङ्गिचित्रं तत्प्रत्यस्यैव कलालापस्याप्युक्ता । ललितेति । चित्रे नानाकारं आलेख्यं एवं कलानां चंद्रस्य षो-
डशो भागः । कौशलं वा । अत्र उपादाने प्रिंशवालेख्यकारिष्यः कलावपुः पुललितो व्यतिरेको व्यंग्यः ।
14 तस्य चित्रकलाशब्दयोः परिहासहत्वेन शब्दशक्तिमूलत्वात् । तन्त्र तदाहते एवमादीनां प्राधान्यं न
वा । आद्ये कुतस्तेषां पलंकारत्वं । अन्त्ये तलंकारता तदाहिनीये कुतो अस्याः काव्यस्य ध्वनित्वं । व्यंग्य
स्याप्राधान्यादिति चेत्तन । पूर्वं ययपलंकार आसीदिदानीं तावता अलंकारव्यपदेशात् । एवं ब्रा
ह्मणश्रमणवदुपचारात्सिद्धिरिति ब्राह्मणश्रमणव्यपदेशः । न चैवं व्यपदेशसंपर्श्ये नैवालंकारध्वनित्वं नस
प व्यति तपि निश्चितं तत् । अनेकारपदेनान्ततपो ज्यस्यापाविवक्षितत्वात् । न चैवं रसादिध्वनावप्य
लंकारध्वनित्वप्रसंगः । अलंकार्यस्य क्वापि स्वैवतादृशस्यतथाः प्रिपुतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्या
प्राधान्ये व्यंग्यस्य वाच्यापेक्षयैव न तु रसापेक्षयापि । तदुपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् तत्रैव
रूपकादीनां रसांगतया अलंकारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्ये चाप्ति न दोषलेशावकाशः । वस्तुमात्रं य
था । पंथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे । उण्णअ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि टाम
ता वससु । अत्र पथिकप्रयोगहेतोः सितदाकृतिव्युत्पत्तेन ध्वनप्रोद्रे तिशह शक्तिमूलत्वे प्रति । तथाहि
निर्दिश निश्छत्र पश्चैर्निर्निकुपमिलिनेदंद्रपस्यैवांपयस्योप्युसीद लिप्युनः समापत्तिगते इत्यादृष्टः ।

अत्र प्रत्ययार्थे वा निरंशनिश्चये सतीनाविर्भावयितुं नुवर्तनार्थप्रेक्षकार्थ्ये कुरुत इतिवत्क्रोध
न्यते । न तु विरोधान्नेकारः । शास्त्रिरशास्त्रिरिति स्वनयोः स्याप्यानाधिकरण्यापत्ताभावात् । विरोधस्यैव व्याप
त्वादिति । अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यं विषयते । अर्थशक्त्युद्भवो प्यर्थो व्यंजकः संभवी स्व
तः । प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोंभितस्य वा वक्तुर्वान्तं कृतिर्वेति बहुभेदः स्वोपनक्रिय
त । वस्त्वलंकाररूपत्वं वा ते तस्यो द्वादशात्मकः । स्वतः संभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः । अ
पितु बहिरौचित्येन संभाव्यमानः । प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धः । बहिरसन्नपि वक्तृप्रतिभामात्रेणो
त्पादितनिर्मिनः । प्रपञ्चार्थः । व्यंजकोर्थस्त्रिधा - स्वतः संभवी - कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः । कविनिबद्धवक्तृ
प्रकाशितप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च । स त्रिविधोपि वस्तुमात्ररूपत्वं कृतिर्वेति षड्विधो व्यंजकः । व्यङ्ग्य
स्यापि प्रत्येकं वस्तु वालंकृतिर्वेति द्वादश भेदा भवन्ति । तत्र स्वतः संभवि वस्तुना व्यंग्येऽ वस्तुष
पे वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथाः अलससिरमणी धुत्ताणं अग्गिक्षलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रि
मः पुत्रि धनसमृद्धिमयः इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता पोपुत्रि धणसमिद्धिमओ ।
इअ भणिएण णअंगी पप्फुल्लविलोअणा जाआ । अलससेनानवहगतप्रनिष्ठः । धूर्तत्वेन रतेषु धना
ढ्यत्वमताः । धनसमृद्धिमयत्वमपकारकतामिति विधायेयं तत्प्रफुल्लनयनत्वं वक्तृतेनात्मा प्रमनाक

का० दी०

पंताणी पदइति यमेवोपमोपमेय इतिव ल्क्ष्यव्यस्यते । वक्ष्यमाणालंकारस्य पथा धन्याश्रि पाकथपाश्रिप्रिय
संगमेवि विलसद्व्र वा दुकशाता नितान्तरं षु नीवी पुलिपुरिहितेनु करेदु पेला सरव्यः शपाश्रियादि
किं विदविस्पद्द्वपि । अत्र वाच्येनव ल्क्ष्यमाणेन वपधर्म्याश्रहं तु धर्म्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो व्यवस्थि
ते तनु व्यंजको धर्म्याश्रीति लक्ष्यदार्थस्य व्यतिरेकालंकारएकतत्र एव वक्ष्यमाणं व्यंजको दाहरणमि
त दिनिचेतन । संबोध्यव्यतिरेकस्या वचनवाच्यः । आख्यानिकघनाभावस्याशाद्वत्वात । व्यंग्यलक्ष्य
पघ विमवस्येवतदावि नमन पेश्यैव वाच्येन वक्ष्यमाणेनाय थोक्तव्यतिरेकव्यंजनादिति । अ
लंकारेणावक्ष्यमाणोपथा । दर्पांध गंधगजकुंभकपाटकूटसंक्रांतिनिघ्नघनशोणितशोणा
रा विः । वीर व्रजनोकिपुष्पिकोपकपापकान्तिः कालीकटाक्षरचपस्यकरेकपाराः । अत्र कालीक
टाक्षइवकपारााव्यजनोकीतिउपमा । नपुनरनत्युज्ज्वस्य समावनाविरहात्तत्वाचसकलनरपुरुष
: कृपाणतकरिव्यतदइतिवक्ष्यप्रकाश्यते । अलंकारेणानं कृतेपव्या । गाढकान्तदशनक्षतव्य
थासंकटादरिवधूजनस्य पः । ओष्ठविद्रुमदलान्यमो वपात्रिईशास्तुचिरचाविताधरं । अत्र निता राप
धरशनवैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणाकार्यपोः पौर्वापर्याभावलक्षणातयाश्र
तिशयोक्त्या अलंकारेण दशनस्य प्रकाल्प्रमेवशत्रवो व्यापादिता इति समप्रमुखपोसौ समत्वसपोपुग

यथा गुणाक्रियाद्युक्तेन नहेतोः स प्रत्युत्पन्नकारो घोत्यते । एवमेव चतुल्यकान्नयोजिनेति स्फुटस्य
स्मातल्ययोजितेति केश्चिद्दृश्यते यवत्प्राप्यन्यस्यकृति निवर्तितामिति बुद्धेह स्वेकृताद्दुस्त्रेलाप
त्रव्यंग्यापायव्यंतको द्योत्यते तः संयवी । कविप्रौढोक्तिसिद्धेव्यंतके र्थे पेद्वचतुष्पये वस्तुनावस्तु
नोव्यतिरिक्तघा । वैनानस्यस्यप्रत्ययाशिरवरेवेताऽस्मंमवृर्नामिः स्फुटवाकीर्तिविबुधरपरागी
गीपयानांपदीयां प्रत्युत्तायांगाः स्वरूसाविलासिनीकांइसेतांतशोकाद्रिशातंगाः प्रवराप्रलिनेह
समावर्तपंति । अत्र यथाविलासिनीकाऽस्मेतांतशोकाइति किंचिदुत्तंकुर्यातियान स्वसंदेहो
वाऽलंकारो व्यंतक इति वस्तुमात्रव्यंतकोदाहरणप्रत्युत्तातथाविनष्टगानेरहोस्पेरागवि
किंचिदुत्तंके शोप्रविशातीस्पेतादनाविवस्तुमात्रेणापेवायव्यर्थोधिगयोनास्तितेपाश्च
व्यवेरैवत्प्रतिर्वाद्रवृद्धितननेनवकीर्तिवृयकतेतीतिव्यतिरेकसंपवाद्वस्तुमात्रोदाहरणाव
यत्तेः । यत्रचकीर्तिव्रवदरागानेतदंकतोहस्तावतं नेहस्मिनोनस्वतःसंपवाविकिंतकविसंप्रदा
पातकाविनावर्तिनामितिकविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुप्रमाणविनष्टव्यं । अत्रैववस्तुनाऽलंकारस्य
यथा । केसेस्मवनोयोऽदृश्यतेगास्पराञ्जितश्चासिरीगाद्रुश्चातद्वकरहादिविद्रुतास्मरकं
दशाभिरूपारविश्चा । अत्रतेनतथासपरोकेशोपत्रतयश्ची गहीताः यथातस्यादरपः केदरामिः

का.टी. कंठे स्थापिता इति वल्कनाएकत्रैव संग्रामे विजयदर्शनात्रस्या रं । प्रपलाप्य गृहासुति येती
16 तिका व्यलिंगनपलाप्य गतास्तदैवरसो पितततः परा भवं संभाव्य कंद्रा एवमतातइति । तदेव
रकंपदपूर्वकं राद्दीनां नापिकालाधारो वः स्यात अन्यथा केश ग्रहतास्यमदनोदीकर्षला
पोगात तद भ्रम पगमे वनवल्कमानस्य व्यंतकत्वं किंतु समासो मेरनं कारस्य: अत्रैवालंकारेता
वल्कनोपघ्यागता लिंगता रहस्य तेअप्रमिदइएलेऽस्य पोसइरामङ्गा । विलासिता मा तापीनता भी
रघविकेअद्यां हिं । अत्रयोऽनर्था तइवसस्वेक्षपाऽलंकारे ताप्रसालिंगनादि तत्रकंपतइति वल्कघ
त्पन्ते । अत्रैवालंकारेणालंकारस्य पथा । त्राठे रंव हसंतीक इवच्य तां वुत हवते विलासिवेस्या दावे
दमुवता मेऽलमस्य विभ्रुतअइस्या वा ता । अत्र त्राठे रंव ह संतीसुस्फुरालंकारे ताव पकारैकका
रातो नवं नवं जगइन वृंता सनानिर्मिमीत इति वा । पापाऽस तो पति रेकः प्रकाश्यते । पघप्यसे
ओविनापि व्यतिरेको न प्रकाशते । तिपतिकतनि पपेस्यादिवत । तथा पिनसुटो भवनीतिप
द्या । तावन्नात्रस्य व्यंतकत्वे स्फुत्वे नाव्यंतकत्वेन विहन्यन इति । कोविनि वद्धवल्कप्रोटोक्तिमात्रसि
द्धवाते कार्थव्या घ्रते मेंदवतु ष्म वल्कनावल्कनो व्या । किंपंथा जेलंकारो निमेहन रवलि राम
प्रासे भोगस्येरईकारप्पुलापरता तनी कवलनेपत्रादरिदेत्रतांते एवापिपल्ल प्रासीता विर

क्रिराणि राणि सा स्वसंप द्विरात्रो ता दा कृ त्रिसिमृत्र तो विव हल्ला ता हृ स्य प स्या दि अ अत्र पव्यो ते नव
क्ष नात्नि श्चा से न प्रा प्रे श्च प्पा: किं किं न कुर्वन्ती तिव क्ष व्य स्पते ता रस्य प स्प वि अे स स्प व्यक्त
वन्तु प पो गात. नवेव प स्पा प्र पो उक तं उक्ति वि शे शे प प रि वो प क वां त. निश्वास सं प र्के स्प व
हल्लव हैतो हपा दा नात काव्य लिंगस्येव वो उक तेति. चेत्रे तस्य हेत सावि व हृ पा त थ्या व्य क्तेः।
तत्रै वव क्तिनां लंकार स्य प थ्या. साहि विरे कला पा रा स्स प क धी रत्न रो रा सा मा सं वि श्रु दे
स रा वि हल्ले त्र रा खरा म्भि स ह स त्रि ते रा श्चो स रि श्रे अत्र त्रिप दर्शी न वि कुल व हृ रो धी रम्य तर्दे से
क्षा वव्यत्य ने अत्रै वा x वे ना प स ता भि ति वक्ष ना अहृ त वि प्रां र्थ्य ने प्रा प्र स त्रं तिवि भावना नं प्रिप
दर्शी न सौ भा ग्य वल्लं धे यै रा मां दुन शा x लं कारे राव क्ष नोद. पाः ५ श्लो ल्लूक रम्य र श्व श्वा श्व एहि तह
लो अलो सु स ह दिशां र लं स श्रं व सा श्चो को वे रा पु रो इ पे रा श्च धू त्रि श्या अत्रा कि पि ति कु वि ते लो
च ने व ह सी ति प्र श्वो त्र प नादुत्र रा लंकारे रा कौ वे रा इ पे रा श्च कृ त्रि श्या इ स प दू स प कृ स लंका
रस हितेन न के व ल मा ई स तानि गो प प सि किं तते वा म हे प्र साद पा त्र मा वि ता हे ति व क्ष व्य स्पते:
अत्रै वा लंकारे रा लंकार स्य प पा. म हि ला म हि स्स म दि म तु ह हि श्च ए म हृ अ सा श्च मा अंती

दिग्भ्रमस्य राग्यादिरागामनोस्थकस्माच्चंगं तरागच्चं पितराद्द्दरर । अत्र मद्भुलाम्भहेमप्रतिमात्रव हृदिस्था
ननलमनेतनो ऽतन्वचितनयतीतिहेतुत्वं लंकारान्यान्तेनोस्त ऊकरणोपितवहृदपे · नवगृतद्दतिवि
शेषोक्तिः । अत्र कविनिबद्धासखीवक्त्री · एव मर्थ्यशक्त्युद्भवस्य द्वादशभेदाः । स द्वादार्थो भयप्रकरेक
ःपक्वो · अतंद्वंद्वापररागासमप्नुष्टीयितमन्मथा · तारकातद्दलाशयामामाभानदंनकरोतिकं । अत्रशपा
मारूपकाभिनीविशेषरतन्योरुपमाव्यंग्या · भावा तंद्दचंदैत्यादेः पादद्मसमहृतपासमप्नुष्टीवितेमादंश
समहृतवीरुभयस्यावित्यंतकत्वेनशब्दार्थोभयशक्तिमूलता । भेदा अष्टादश । एवं तेनास्य ध्वनेरष्टा
दशार्थोभयभवः । ननुरसभावादीनां वस्तुवादेशादेशात्वमनयपत्रामिस्यितत्र्माहारमादीनामननेतमादे
इदकोक्तिगराघते · कथमननंतत्वं इद्दयं · नवरसाः तत्र शृंगारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलंभश्च · तत्र संभो
गस्यापि परस्परावलिंगनाद्यवोवहत्वाभेदाः । विप्रलंभस्यापि लाबादयउताः । तयोरविविभागनुभा
वव्यभिचारितेविद्या · तत्राविनायकयो रतनमध्यमाधमप्रकृतित्वं · तत्रापि देशकालावस्थाभेदद्वेविकरूपे राम
वरसस्यानंत्यं · कागणानामसंधेया · कुतस्तर्हि एकत्वेन गणनं · अप्रतिलक्ष्यकृमत्वगुरूपमेकं सामान्यमा
श्रित्यावाक्येधत्व्यः । शशार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्यएवननुनायंनिदमः । शिष्टपाल्लवधेत

हृतो नौपचं वृत्तेऽपि दर्शनादिति चेत् न तत्रोपपशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वाभावात्। तुल्यप्राधान्य
भावात्। व्याहरणादिति क्रमत्यागइतिवत् अन्यत्राप्येवं संभाव्यत इति चेत् असंभाव्यतां तत्र क्वाचिन्नि श्रीप
तये न तद्द्वारा यविभागः स्यादिति पदेऽप्यन्ये। अन्येस प्रद ध्वनिभेदाः वाक्ये पदेऽपि। ननु पदस्य व्यंज
कत्वे किं प्राधान्ते वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे। कथं वा पदमात्रस्य व्यंजकत्वे वाक्यस्येव सम्प्रत्यस्य चारु
त्वेति चेत्। उच्यते पदप्रकाशत्वेन पदमात्रस्य व्यंजकतया। किं नु तस्य प्राधान्येनाऽविवक्षितवाच्ये प
दमात्रस्य व्यंजकत्वे विषयाभावेऽतिशयस्यार्थस्य वाक्यस्यापि विश्रान्तिशायितार्थव्यंजकत्वं तद्वाक्यस्ये
व ध्वनित्वमित्युपगमान्न कश्चिद्दोषः। एकदेशस्थितेन च तादृशा पदेन समयस्थमेव वाक्यं चारुतामुप
गच्छतीति। कामिनीवैकावयवस्थेन भूषणेन। ननु केन ध्वनिकृता। एकावयवसंस्थेन भूषणेने
व कामिनी। पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारतीति। तत्र वाक्यव्यंग्यमुदाहृतं। पदव्यंग्यमुदाह्रि
यते। तत्राविवक्षितवाच्यभेदयोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं यथा। यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्त
था। अनुकंप्योऽनुकंप्यश्च स जातः स च जीवति। अत्र द्वितीयो मित्रशब्दः आश्वस्तत्वे। शत्रुशब्दो नियंत्र
णात्वे। अनुकंप्यशब्दः स्नेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्यः। नापकस्य द्द प्रकाशत्वे व्यंजकत्वेन तु तापास्थिव

च्योतिर्वा स्वप्रकाशरूपेण सर्वमुद्घाटनं । तस्मादस्य परप्रकाशस्य कोपेक्षः । इति चेत्तत्र न वक्तव्यो घात:
तादिप्रसेक पदव्यंगयमित्रं सममस्य पदुवाकस्यंगयं । तस्मादत्र सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवं ल
पं पत्र सहृदं तके वल्लमित्राद्दिपदव्यंगया मिप्रायमिति: अप्रतंतु तिरस्कृतवाच्यं पदव्यंग्यं तव व
हुतादी संगतिहातहतानां नहचित तहवि धीरतानां । अप्रस्तव कृपया नाम ऊ वचसा श्यामिनिमरतेति । अ
त्र विप्रोहे नाम प्रह्वति स्नेहिपतेः नवतंत्र वाच्यस्य कुपमपि प्रबेशः । इहकार्पकारित्वं व्यंग्यं । प घ
वि व्यवसायेवि मोहा भावो नाचपापोऽपइति कुतोऽलंकृताः । तथापि धीरतानां पधीरे भ्यो वै
लंकृतायं प्रतिपाद्यं नचतल्लंकृतानां विनासंभवति । अधीरव्यवसायो विमोहाभाकाडे सवश्यं
लंकृताः स्वीकार्याः । अलंरूपकंमव्यंग्यं पयालाव तत्पं नहसौकांतिलद्रूपं सवर्वः क्रमः । तदास्यधा
स्यदपमंडरधुनानुलवहोपहतः अवयवेस्य सस्या नसोऽवं रूपं अवयविनस्यदेवलाव तत्पं । कांतिह
देलता । अत्र विप्रलंभार्थे वाक्येऽत्र न भवेद्वैगोचरमर्थं प्रकाशयतां तत्प्रसादादीनां प्राधान्यं । एवमग्रे
पि । न केवलं सर्वं नामपदानामेव रसादिव्यंजकता । किं तर्हि समासविरचनाया अपि । मधुरे धनतये वने राम
नुपविलेः कातानि किमारभ्यते मा तं धवलधवलिते चैतन्तरतुं नंदरी कुत्रप्रेयसि । मासकोवय प्रतिवो

ध्वनिप्रनिवचस्या माहमाता ननानी वैः शं स ह दि स्थितो हिनन्तुमे प्राणेश्वर ऋोष्यति॥ अत्र
मीतान नेतिपदेनी चैः शोहानविधानस्य वो ग्यतां प्रकाशयत प्राधान्ये न शगातिशयं ख्यं तू याति
। प वादी नांतु वाक्ये वि नता दशंचात त्वं पद प्रकाश्यत्वे स्तु ततो॥ अतः तु प्रपे दानो दा ऊपं ते। ल्लस्य
क्रमव्यंग्य ध्वनिप्रभेदे पुराद्व शाक्ति मूल्ले अलंकार व्यक्ति र्यथा। हा विरविल्सद् पुसाधितक
राल करवाल हधिर प्रयपरिघः। स्फुरिति भ्रकुटिविटंकितल्लाट्यहरी विभाति नृपभीमः॥
अत्र भीषेलिभीषणी पार्थे ननपसंबोधन विशेषणोन पीग्रसेनो पमा व्यस्यते। अत्रैव
वस्तुनो व्यक्ति र्यथा भुक्ति मुक्ति कद्दैकांत समादेशन तत्परः। कस्य नानंद नि स्यंदं विदधा
ति सदागमः। कामिनसंकेतदायिन मेवं मा व्याख्याइ सोशंसति। तत्र सदागम पदेन स्तुति
र्व्यस्यते ऽ भवोत्क्षेन वोः शदप्राधान्यं। परिपम हवात॥ अर्थशक्त्युद्भवे प्रस्वतः संभविन्यर्थे
व्यंतके वस्तुनावस्तुनो व्यक्ति र्यथा। सायंस्नान मुपासितं मलयजे नांगं समालेपितं यातोस्त
वलमोलि में वरमपि शोद्दिषा अवमत्राः गतिः। आन्ध्र्यंतवसौकुमार्यमभितः क्लांतासि येनाधुना
नेत्रद्वंद्वममीलनव्यतिकरं शक्तोति ते नाविलं(?) तत्र तवसौकुमार्य पेनाधुना कांतासी तव

का.दी. त्केना कृतपरपुरुषव्यापारविषया स्नाता सीतिवक्तृ अथ नायकप्राधान्येन व्यङ्ग्यते· वाक्ये नाऽलंकृतेयं
था: तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका· तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा: वि
19 न्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणं। निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका॥ ग्रन्थकं।
अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि दुष्कृतसुकृतयोः फलानि वियोगदुःखचिन्ताह्लादाभ्यामुक्तान्य
नुभूतानीत्युक्तं। एवं च दुःकृतसुकृतफलराशितादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्विरहवियोगदुःख
चिन्ताह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिरूपमत्रोपचयपदस्याघो
त्यते अलंकारेण वस्तुनो यथा· रूपकादासावकूराद्यवनसवंन व्यसनव्यसनं वतवीरतव
ल्लूपतां परास्त्रस्येव विपरास्त्रं स्वं सर्वं· अत्र त्वपरास्त्रस्वेतपि परास्त्रस्वं सर्वपितित्यर्थो तस्या
सेन विधिरपि तामनुवर्ततइति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यङ्ग्यते· ननु नाथप्रर्थीतरन्यासः वनरहूक
मित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्याउपपादकत्वादिति चेत्तन्नः वाहवाक्याद्यं गयस्य रूपादारहूलादारमित्रेतिविरोधस्योप
पादकत्वेन तथात्वात· अलंकारेणालंकारस्य यथा· रुहहवल्लहस्सगोसमिन्नमाहिअहरोपिल्लादाक मत्नद राम
लादअ गावदुग्धासो रागकुमारवेअसामहीसप्पहं। अत्राधरोमलानकमलदलमितिरूपकेणालंकारेण

त्वघास्य मुकुर्म्मकुश्चं वनं कतं तेन तस्य ग्लानत्वपितिकाव्यत्तिं गं भिन्नाशाकमनादलपदप्राधान्येन घोस
ते। अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यंग्यकार्थे वस्तुना वस्तु व्यक्तिर्यथा तर्ई सुचंदधवलासु ललितम्र
मप्कालिङ्गता तो चावंग्लकक्ष्त्रे विअकुशा इति । अशा रक्तं विज्ञं पंतो। अत्र वस्तुना येषां मसोमस्मरोरागता
तेषु मध्येन कुङ्कुमिद्र दवितद्दाद्दे शपराश्नुरवद्र निद्राग्र द्विरूपभोगयो निशाऽनिवासत इति वस्तु । त्रिभु
वनरास्य पदेन प्राधान्येन व्यज्यते । अरवंशता विषयो हि राज्यं वार्थो न व्यंजनोपयोगी । प्रस्तुततसरि
त्यागेऽतिशयो गम्यते । वस्तुनाऽलंकृतेर्यथा । निशितशरधियार्पयत्यनंगो दृशि सुदृशः स्वबलं व
यस्य एले । दिशि निपतति माच मत्र तत्र व्यतिकरमेसमसमुन्मिषं व्यवस्था: । अत्र व्यतिकरमेला
वस्था: समपन्न क्षतीति वस्तुना वरस्य रविरहृ अपनिवेदोन्मादादयोऽवस्था भवंतीति विरोधा
लंकारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । अलंकारेण वस्तुनोपव्या वारित्तं तो विपुलोसदान
कञ्ञ प्पिरशाहि अशा । यथा हरवे अस्स रशां विसुड्ड जाई राव नन्द समेहारो । अत्र स्तनभारवपम्प
नाविसुड्डजाति जातहारेण च वल्लतीति हे वलंकारेण अनवरतकंपमानस्ववहारोस्सीति वस्तु नवल्लतीति
पदेन व्यते । अलंकारेणालंकारस्य यथा । सोम्प इ पा सवं गोध मिल्लोक लिअन लिअशेअदे

होतीएवंदाहिवलनंडाकि। असरोमुद्दं असंडारेत अशा। अत्र मुदतसंगदेधस्मिन्निः स्पदं इति रूपकालंका
रध्वनिः। तथ्याकेशपाशः स्कंधे पतितो यथा रतिविहितावद्यनि हन्ते कः कामुको ऽभूदिति विभावनालं
धपदप्राधान्येन व्यज्यते। अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यंग्यकार्थध्वनिभेदेषु
पदप्राधान्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा। सावपुस्मिपाग्न्येअंकस्ससतअकोतंसिपरासमह
सद्वां। कासोहगासपगा पञ्चो सरअरिशिवतह अला। अत्र पथ्यो के न वस्तुना अन्यस्यामपि प्रथ
मपनुरक्तेस्त्वपभूर्न ततइति वस्तु सावपुस्मिमापिअंक पञ्चो सरअरीपदप्राधान्येन द्योत्य
ते। अत्र पदे इतनीवे लुपमानैरवेद्येसा कथं व्यंजकविमिति विविधा। अत्रैव वस्तुना अलंकारस्य प
था। सुहिसावशिद्रुवतासमपरस्मिअंकवालीसहीयशोविडाए। हारोसिवादिओहिअउद्धेरं तोत
दोकहरमिअं। अत्र निधुवनसमरं इति रूपकस्य व्यंजना पामपुपोत्कतपावाच्येन वस्तुमात्रे
णाहारघेदानंतरं प्रौढांगनारताद्विनत्तरूपानवोवापास्मरतमभत्रत कथपकीदृशि ति व्यतिरेकालंका राप
दः कहपदप्रकाश्यः। अलंकारेण वस्तुनो यथा न्यविसंतीघरवीरं विविलिअ वअरापलोइ रुणापहां एव
धाघेक्कराघउहाहाला वोत्रितअहिसहिकित्रि। अत्र नप्ट इति शेदिपीतिहेत्वलंकारेणासंकेतनिकेतनं

गाढं तं कामुकं दृष्ट्वा यदि गंतुमपि स्खलितदर्पं घटं गृहीत्वागच्छेति वक्तृकृति त्रिपदप्राधान्येन प्रकाश्य
ते। यथा वा। विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलदिट्ठिं। वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गरुओ त्ति पा
डिअविहिण्णो। अत्र नदीकूलतालतागहनं कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागतं कामुकं दृष्ट्वा
पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मया अवगत। तस्मात्अस्यां संविधा
यसमीहितसिद्धये वृत। अहं तव रहस्यगुप्तिकर्त्री सर्वं समर्पयिष्य इति वक्तृ द्वारस्पर्शमिषेत्येतस्य प
दस्यापि वारप्फंसमिसेणेति पदेन द्योत्यते। अलंकारेणाल्लंकारस्य यथा जोण्हाए महुरसेण अ वि
इण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा वुड्ढा वि णवोढव्व परवहू अहह हरइ तुह हिअअं॥ अत्र परवधूत्वेन
स्मृतवर्णदर्पं हरति इति कोपलिंगालंकारेणास्मान्नु क्लिष्टां वद्धां परवधू रामिन्नपसीतिवत्तावरितं व
कुं न शक्यत इत्यपह्नुत्यलंकारः प्राधान्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाश्यते। शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु
पदप्रकाश्यो न भवति। तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात्। एवं पंचत्रिंशत्भेदाः। प्रबंधे अर्थशक्तिमूलः। अर्थ
शक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबंधस्य संघटितनानावाक्यसमुदायः स च ग्रंथरूपमहद्वांतरप्रकरणरूपश्चेति
तत्र पदवाक्यमोहदाहृतं। प्रबंधे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ। तथाहि। अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगो

धामृसंकुले कंकालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः। प्रियो
वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी। इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मतावेदकपुरुषविसर्जन
परं वाक्यमेतत्। आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतं बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जीवेदपि कदाचन। अमुं
कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनं गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशंकिताः। इति निशि प्रगल्भ
स्य गोमायोर्लघ्वा वर्जनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबंध एव व्यंजकः प्रबध्यते। अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना
गमननिवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः। एवमन्येप्येकादश प्रभेदा उदाहार्याः। पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि र
सादयः॥ रसादयोऽलक्ष्यक्रमाः पदैकदेशरचनावर्णेषु। अपि शब्दात् प्रबंधे। पदवाक्ययोक्त
पदे ध्वन्येरत्यनेनैव प्रतिपादिताः। पदं तावद्द्विविधं सुबन्तं तिङन्तं च। तदेकदेशो नाम धातुस्वरूप
प्रकृतिभागः प्रत्ययैकदेशः। सुप्तिङ्स्वरूपविभक्तिभागश्च। उपसर्गादिरूपश्च। तत्र पदवाक्ययोरु
दाहृतं प्राक्। पदैकदेशादिरुदाह्रियते। तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशरसादिव्यक्तिर्यथा। इहकोलि
हि। अशिक्षि अमसता कर क्लिसल अनङ्ग हुताउ अल्लमपरदेस्सतई अता अतांप वहूयरिवं विअंतअइ। अत्ररति
पल्लौति धातुरूपप्रकृतेः प्राधान्ये यतः स्वागमनवार्तामाभ्यो। प्रियस्य नेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु

लोकोत्तरेरामकर्मणोतितदेवो क्रुद्धं घनपत्नीवितमितिरसत्वस्यप्रयोजकमनपाव्यस्यते· अत एव तत्पतीयु
क्तं न तु शोभतइत्यादिः एवमग्रे विप्रकृष्टत्वादेः रसादिव्यंजनेप्राधान्यं तन्नेप्राधान्यं तच्चेद् र्थव्यंजकतयाऽवगं
तव्यं । नापत्त्यतदेकदेशेतद्यक्तिर्यथा· प्रेयस्सोयमपाकृतः स्मरंपवयंपादानतः कान्तयाद्वित्रास्येव प्रदानि
वास्तव्यवनाद्यावतत्पायुस्यनोः । तावत्सुप्तुतयासीत्संपुरल्लत्रीवीनिवद्धंधत्तोधाविवैवकृतप्रणामक
महत्पेप्रेमा । विविचित्रोद्गतिः । अन्तर्द्वारादिपदंपरिहृत्यपदानीयुक्तं तेन द्वारपर्यंतगमने व्यसहित्यकृत
पाऽस्वंदानिशायोव्यवुपते· तिद्रूः सुप्तोर्द्धत्थाः पाद्धिपविपुक्त्वं चूचोत्तरापांकुराशांदिशिदिशिपवमा
नोवीतधां नामकच्छ्वनदिनदिकिरनिशाकृत्स्नापकानपुष्पधन्वापुरिपुरिविनिहन्तापानिनीपानव
र्चो· अत्रकिरतीतिराद्धिरसास्यस्याव्यता· तिद्रूः पोगेसाध्यतयैवधात्वर्थोवस्थितेः निहन्तेनिसुप्यस
येननिहन्तेः सिद्धता । सुप्रयोजेतथैवप्रकमणंप्रतीतेः । तत्रापिविक्रमप्रत्ययेनातीततातप्रकाश्यतइतिकि
रता । निहन्मोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिप्रकाशोरसोत्कर्षं पर्यवस्यति· पनुल्लरासाध्यत्वं
क्तप्रत्ययेनभूतत्वमितिव्याख्यानं· तदयुक्तं· पुसिद्धः भ्यांसिद्धत्वे साध्यत्वमभिधायतत्रापिक्तप्रत्ययेना
तीतत्वमित्युक्ते नहृन्तिव्याख्यानेन विरोधात् अव्ययसुप्तिद्रूः विशेषेषुयथा· लिखत्वात्स्ते म्लापिं वहिरवनतः

का.द. प्रासादपितो निराहाराः सख्यः पतत्तत्रद्वितीतोकनन्नयताः। परित्यक्तसंवहसितनपरितेपंडइअकेस्वावस्था
चैपंचिसत्तकादि नेपानमाधुना। अत्रन्तिरवत्रिस्तुक्ते ननुलिंरवतीति तेनशाचालिरवनस्याप्राधान्यपवुद्धि
 पर्वकत्वरूपं। आसन्नइत्युक्तेन वासो इति तेन तथावस्थानस्यप्रसादपर्यंतत्वातिद्धिः भक्त्या व्यज्यते। पद्यावि
शात् प्रत्ययः स्वपः प्रकटितैव यापितिइदेशिलद्धि कृतितयातिदूत्वे नैवोदाहृतः। मन्त्रिपितिस्तुक्ते ननु भ
मा विति। तेन बुद्धिपूर्वकं भ्रमोन किंचित्तलिख्यत इति मुद्रिप भक्त्या व्यज्यते। गायादिअपि गायेव सा
पिता अरहिइता आतातापि। ताअरिआरोपरतो हरे पितृता हो पिस्मरहो पि। अत्र नागरिका तापिति
बध्वी प्रतिपदार्थेतादृशकन्यापितृता द्विरूपकत्सर्वः प्रकाश्यते। ३ मतीयः अत्रियकुमार आसीद
स्तत्र लुङ्डसतीतकालविहितेनाचिरं तं दीपहिमायाः मकरत्वेव्यंजयता प्राधान्यक्षत्रियनंपंगत
न्मा भार्गवक्रोधः प्रकृष्यते वचनविशेषोपयाताताग्रहता गाहूताता तांता ताकृ गलात स्पर्धमस्य
। ताता भवति आताता संररपरिसिअ ताअ भवसा तां। अत्र गुणाग्रहताहीनां प्रेमहेतुनानाप्रकारक ताप
त्वेपि काव्यं प्रेमस्य कृतातीय भेव। न कदाचिदन्यथा भावे प्राप्त इति वरु वचनैकवचनाभ्यां व्यज्यते।
प्रकव्यव्यत्ययस्यव्यंजकत्वं यथा। रेरे चललोचनांचितरुचे चेतः प्रमुच्यस्थिरप्रेमाणां महिमान

येगानपनामाल्लो क्य किं तं यस्मिः किं मन्ये विहृ रिष्य मेव तहृतां मुंचां त द्वा शासि यापेव्याकं उतद्वेवृ ताख
न रिन्नासं सारवा तं नि धी । अत्र त्वं मन्ये अ हं विहृ रिष्य मे इति प्रहासेच मन्यो य य दे मन्यते हृ त्र य ए कवद्धेति
सूत्रेणा पुष्प दस्य तेषां गे ऽतं मम ध्य मयोर्वि यर्थं ध्य ताविधानं प्रहास मस्मि व्य ङ्क्षि । पर्व नि पाता दयः
यदे क देशा धर्म त्वा तयदे कदे शात्व वगत्यते । पूर्व नि पात स्य यथा· येषां द्वोर्व ल मेव दुर्व ल तया ते सं मता
स्ते र वि प्राय: केवल नी ति शारसोः कार्म कि मु र्वोच्छ्रैः । पैस्याशत्रा । पुन परा क्रम न पश्चीकार कां त त्व
मास्ते स्य नैं व म वा दशा स्त्रि तु सा ति द्वि शः प वित्राः परं । अत्र वा दुर्के परा क्र मत पे स्वत्र न य स्या सा न
दत्वे न पूर्व नि पात म विधा य य दा क्र मस्य तथा भा वोऽभ्या हि तत्वं यो त य ति · ऽ य य द वि म स्रि वि शेष
स्य य व्या । प्र धनान्ध्व ति वीर्य न्ये र्धि नि म्ह ति विधै र र योधित व दि व सां । दिवसेन तु न रयम वा न प्र द्ध
विधि सिद्ध साधु वा दयं द । अत्र वी र इ स्या त्म नि म वा न दि व से ना प्र द्धे ति अपव र्गे त त्रा पा · अपव र्ग अप
न प्रा प्तो क्रि शा व रिषा गः अना म व स्य दा र्थ स्य प्र द्ध हृ य क्रिया पाय त फलं वि त य स्य प्रा प्ति स्त तीयया
यो स्य तेः य क्त प्र द्ध विधी सा दि क्रि या वि शे ष्य ता मि ति व्या ख्या त वा न · स ध्ये दो यं ग म वि ना हा सी दि
ति: प्र स्य व तू य स्य प्र क स्ये क दे शस्य यथा· भूयो भ्य: सवि ध न गरी ख्य याय र्थ दें त दक्षा दक्षा य

वनवल्लभीतुंगवातायनस्थम्। स्वासास्वायंनवपिवरातिर्पालतीपाधवंघस्रटोकंठाललितलुलितैरंग
केसाप्यतीति अत्रांडाकेरिति करुचरूपनद्धितेनान्यार्थकेनानकंपात्रिशयोव्यस्यते॰ उपसर्गरूपस्य
तदेकदेशस्यपथ्याः परिच्छेदातीतः सकलवचनापविषयः पुनर्द्रन्यन्यास्मिन्ननुपवपदंपोनडात
वानाविवेकप्रध्वंसाउपचितप्रहापोहगाहनोविकारः कोप्यंतर्रुद्यतिवितापंवकुरुते। अत्रप्रध्वंसादिति
प्रशाहः प्रकृत्येकदेशः प्रकृर्यपोतकः। उपसर्गातापवाचकत्वात॰ निपातरूपपदैकदेशस्ययथा कृतचगर्वा
पिप्रिवंपनस्वयाक्रियन्यदेवंलिहिताश्चनोद्विषः। तमांसिलिप्तं लिहितावदंशुपात्रयावंदायासुदयाद्विपो
ल्लितांअत्रचद्वंयंनपनोगवोपिप्रखीकरताशनुहेन नयोरेककालताररूपः। सपद्मयोघोत्स्यते॰ यद्य
पिवेतिपित्रमेवपदनेत्वन्यस्यैकदेशत्वव्यापिकेवलस्यतस्यासाधुत्वातपदैकदेशत्वोपचारेणोदाहर
णं॰ अपिव्याख्यातः। अथवकृनायथा॰ रामोसौभुवनेषुविक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिंपरामस्मद्भाग्य ाम
विपर्ययाद्यदिपरंदेवोनजानातितांवंदीवैषयशांसिगायतिदिशोयस्यैकवाराहतिश्चेणीभूतविशाल
तालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः। अत्रासाविसर्वनाम्नः। भुवनेष्वितिनतुदेशेष्विति भुवनेचेतिम

चनरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च । विरूपगुरौ इति न तु गुरौ न दोषः । वैनिप्रातिपदिकवचनयो
र्व्यंतकत्वं । किं चास्य द्रागपेलत्र न लब्धा गपेति न वा मद्रागपेति कृतं । तेनास्मदिदमस्य बहुवचनसिद्धतयास्मर्वा
द्रूपवत्त्वं । तथा भागपविर्यथादिस्मर्यथालं परि न पटवेनो क्रं न लब्धागपा दिस्म भावप्युत्वेन । अतस्मथा विधा
नेन अभागपविदेहे विभागपान्येवतादशत्वेन परिमाता नीतिव्यपतेः । तत्तस्तिामनिकलनयातिकलाम
नुमदनयनुभूर्वोपरस्मग्रो अधिवसतिमकलनलनना ... प्रौ लिपि पंचकि तत्तहितोच ललनप ना अत्र त
तस्ति मनीतिमनिचः । ततत्वपदेनः अनतिरिव्यपीभाव स्मधनः । स मीपदस्मत्रेध नुवोऽस्मंतं गुणाभाव
: अव्ययीभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि तत्र पदार्थस्य किंचिदेव प्राधान्यं । कुर्म भूतावारस्य तत्त्वा
प्रिरवगम्यतहस्य वसेषं । एव मन्येषामपि तो ह्वव्यं । वर्तारिवनयोर्व्यंतकत्वं गुणात्व रूपनि रूपतोऽ
दा हृदृष्यते प्रवंधेतनाटकादौ रमादितकत्वं दृष्टवांयत्नपूर्वं प्रवंधशब्देन संघटिता नांतरवाक्यसमूहो
ऽभिहितः । इदानीं तत्संघटि मन्तावाक्यपिमधो नतत्सपिति कश्चिदात्तदृशानात पूर्वं हि अर्व्यशक्ति म
नमात्रस्य पूर्वं विबधत्वं अत्रत्वसंनस्य क्रमव्य गपस्येहि यो नतत्त्वाभावाता मे दाहृ देकपंचारशताते
था हि । आविव क्षितवाच्यस्य द्वौ [illegible] तिचा त्वारः ॥ विवक्षितान्यपरवाच्ये

का॰ टी॰

34

पुनर्भेदोऽलक्ष्यक्रमव्यंग्यः पदवाक्यतदेकदेशरचनावर्णप्रबंधभेदेन षड्विधः। लक्ष्यक्रमभेदेषु शब्दशक्ति
मूलस्य द्वौ भेदौ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य चत्वारो भेदाः। अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदास्ते च प्र
त्येकं पदवाक्यप्रबंधेष्विति षट्त्रिंशदस्य भेदाः। उभयशक्तिमूलस्त्वेको वाक्य एवेति। तेषां चान्योन्ययोजने।
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः १०४०४॥ संशयेनाङ्गांगिभावेन एकव्यं
जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः संकरः। उक्तप्रकारैश्च तेषां संयोगः संसृष्टिः। एवमेकपंचाशतो भेदानामे
कपंचाशता भेदैर्योजनमिति तावतां तावद्गुणने सहस्रद्वयं एकाधिका षट्शती च। संयोजने च संसृष्ट्या
द्विचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने दशसहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि शतानि च लभ्यन्
ते। न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरस्य गणने। अनुग्राहकस्यांगतया गुणीभाव इति न ध्वनिसंकर
त्वमिति वाच्यं तत्र हि स्वतश्चमत्कारिता एव तस्य किंचिदुपकारकता मात्रं न तु शेषशेषिभाव एवे
ति। न च स्वैकपंचाशद्भेदेषु एकतराणां पंचाशता योजने तत्त्वस्य तद्वदेव कथं योजनेति चेन्न। व्यक्तिभेदमादा
य विजातीयवत् सजातीयेनापि संकरादि तिस्रस्त्वक्षैरा(?)शयः। अत्रार्वाचीनाः। गणनेयमयुक्ता। अंगा
गिभेदस्य योजने एकैकभेदहानात्। तथाहि व्यंग्यांतरेण मिश्रितं वाच्यस्य प्रतीतिरस्फुटतया

राम

च्चेन पोतनेयो भेदः स एवासंततिरस्कृतवाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्येन पोतनायां । एवमन्यत्रा
पि । तस्मात् । एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुर्यात् । समार्धेन समयोगुणनायः एतत्संकलितं तन्नघ्न
द्युकृद्विराशिद्विपंचाशद्वर्धेन वर्द्धिं शसप्त एकपंचाशतं गुणयेत् । तथा च सदृशाशि भेदिन्यइति ॥
१३२६ ॥ त्रयोदश राशितानि षड्विंशत्यधिकानि त्रायंते । योगश्च तुः प्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणिता ने
षु । वेदाब्धिरेहनेषव इति पञ्च ४ पंचसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संकीर्णभेदाद्भवंत्याप इति
वाच्यस्य पत्राति शायसत्त्व इति । अत्र च भेदः । अनुभवसिद्धौ तावत पंडितका दीक्षितस्य द्विवधानि
छवि हयत्ताति शयाने तिशयो । तथा चार्थांतरसंक्रमितत्वस्ततद्यंततिरस्कृतवाच्येन तद्योत
न । पत्रेतु तद्वैपरीत्यं तशं समं ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण पोतनमिति व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि ह
। एतदेव प्राधान्यमाश्रित्य गणनायां सोऽत्री । न च्चैवं यत्रोभयोः स्फुटत्वमेवचारुत्वं तस्य भेदांतरत्वं स्या
दिति । मैवं । अत्र यत्कर्षाभावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात् । तत्रोभयोः संकर्षीकारात् । एता
दृशोदाहरणे पदार्थं वनमात्रमेव महत्तयोत्कर्षविशिष्टमवभावमाश्रित्यापालोचनीयमिति । अहंदृषे
दैः सहशरेषुपरिसंख्ये दकः ॥ १०४५५ ॥ तेषु दिङ्मात्रमुदाहरति । तत्र तावदाद्यंभेदं उदाहरति । आद्य

ह अप्रकिंपि देमसोहा। रत्नाइ पल्लोहर वल्लही घरम्मि अप्पसोत्तुडवराई। अत्रानुपयतेर्वाच्योऽनुनयः
क्रियुपयोगत्वेन रूपोऽन्वस्य संक्रमितः। आहोस्वित विवक्षित एव उपयोगस्य व्यंजकत्वं इति विवक्षितवाच्य
विवक्षितान्यपरवाच्ययोः संदेहः संकरः। स्निग्धश्यामलकान्ति लिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घनावाताः शी
करिणः पयोदसुहृदामानंदकेकाः कलाः। कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भ
विष्यति हा हा हा देवि धीरा भव। अत्र ममत्यार्थबाधातानि प्रपदं संपर्कलक्षणपदविशेषव्यंजकक्रियापयो
देवाचेतने सौहृदाभावात सुहृत्पदं उपकारित्वं लक्षयत् इति शब्दं प्रतिपादयति। पयोदानां मयूरानि
प्रकेकाधुपकारशीलत्वात्। रामपदे च सर्वं सर्वसहत्वानुपपत्त्या शब्दार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं
लक्षयत्समीतां विनापि जीविष्यामीति व्यंजयदेव विप्रलंभं व्यनक्ति तत्र स्निग्धेति पयोदसुहृदामि
त्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह रामरत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानु
ग्राहकभावेन संकरः। तयोर्हृदीपकलानतराममदेनचैवव्यंजकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्य राम
रसध्वन्योः संकरः। रामोस्मीत्यनेनैव लक्षणामूलस्य विप्रलंभस्य च व्यंजनात् विप्रलंभमेवाभिव्यंग्ये

पस्य प्राधान्यमिति: एवमन्यदप्युदाहार्य्यं इतिश्रीमहामहोपाध्याय श्रीगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे
ध्वनिप्रभेदविभागश्चतुर्थ उल्लासः एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणीभूतव्यंग्यभेदानाह। अगूढमप
परस्यांगं वाच्यसिध्यंगमस्फुटं। संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुंदरं। व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्य
स्याष्टौ भिदाः स्मृताः। वाच्यापेक्षया चमत्काराकारित्वे न व्यंग्यस्य गुणीभावः। न त्वेवं चेत्तस्य वा संदेहत्वेन अ
गूढत्वादिविशेषणसमप्रकेन वेदितव्यः। अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यं तादृशं वाच्यापेक्षयानतया न तथाव
मत्कारोति। यथा कामिनीकुचकलशावरुद्धं। एवमन्येष्वपि भेदेषु नमवसेयमसौ। अपरस्यांगः अ
परस्य रसादेः स्वनैरपेक्ष्येणालब्धसिद्धेरुपकारकं। वाच्यसिध्यंगं· वाच्यस्य सिद्धेर्हेतुः। वपदर्शीनाततः
अस्फुटं। सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यं। संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इति। संदिग्धे प्राधान्ये तुल्यप्राधान्ये चेति
द्वयमपि स्पष्टं। काक्वाक्षिप्तं। यथा काकुं विना वाक्यमात्रमेव नात्मानं लभते तथा प्रकारण्यं। काकुहठेनोप
स्थाप्यते इति विवः असुंदरं· स्वभावादेव वाच्यापेक्षया। चारुत्वे इति गूढं यथा। यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य
तप्तसूचीवेधव्यतिकरेण पुनक्ति कर्णौ काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमा
वहामि। अत्र जीवन्नित्यपि पतकार्पारंभ्रमत्कृतमितवाच्यं तस्य च परपरामर्शे परत्वे व्यंग्यमसहृद

का.टी. पेऽपि वाच्यवत्प्रतीयत इति गुणीभूतं । उन्निद्रकोकनदरेणुपिशंगितांगा गायंति मंजु मधुपा गृहदीर्घि-
कासु । एतच्चकास्ति च रवेर्नववंधुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुंबिबिंबं ॥ अत्र चुंबनेन वक्त्रसंयोगोप-
लक्षितोऽर्थः । अचेतने बाधित इति संयोगमात्रं लक्ष्यते । पश्यास्ततति लक्षितस्तथा चेत् वक्त्रसंयोगस्य प्रयोजनः कालो
वाच्यायमानतया गुणीभूतः । न च तत्र लक्ष्यतावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वक्त्रसंयोगे विश्रांतत्वात्कथम
स्यं तत्तिरस्कृतवाच्यत्वमिति वेत् । न । तस्य तावच्छेदकस्य सत्वेऽपि वाच्यस्य संयोगविशेषस्यानपाप्रवेशा-
त् । अत्रासीत्फणिपाशबंधनविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृत-
ः ॥ दिव्यैरिंद्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकांतरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कंठाटवी
। अत्र केनापि कोपनायकं प्रति नायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थवाक्येन कोपि नायकोऽत्र सर्वार्थशक्त्या प्र-
तीयते । स च केनापीत्युपादाने न वाच्यायमानतया गूढः कृतः । तस्याव्यंग्यत्वे पाठे गूढयाध्वनिवि-
षयत्वात्तमेव । अत्र श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेति । उपादानप्रसंगे वाकुतवं वानक्रि ॥ अपरस्य रसादेर्वा-
च्यस्य वा प्रधानस्यांगं । अलक्ष्यक्रमः । अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमो भवति द्विविधः । अत्र प्रथमे परस्या- रा प
गभावेन गुणीभूतत्वेः पद्या. अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवी

विसंनः करोः। अत्र महति श्रावणस्य शिक्षन्त्रेह प्रयासाघत द्वेष्ट नां प्रज्ञाये च्छं गारः करतां स्पां तिष्य न्त्र स्यात्सस्या
परांग तां भावाद्दे सपदे नात्र स्या पिभावोद्दे ष्टव्यः। रसस्यैव भावां गताव प्याकै न्नाभाल प भाल नोचन
ह्रिचानि वर्णिता न कके क्वाक्तिः पादेन खघातिगिरि पुवः सावः सदात्रापतां। स्पर्धा वं धप सद्वे पेवस्तुदं हं
दायपा नंत्रयोः कोतिः को कनदानुकार सारसा सघः सम्प्रसार्यतेः अत्रवक्रदेवी विव्यपकारति रूपभावे
देवयोः शृंगारो गं। भावे भाव स्यांग लं पा पायद्गाः परितः स्फुरंतिगिरयः स्या रास्तथां भो धपसाने तान
पिविधतां किमपि नक्रां तालि तुम्बं नपः। आश्चर्यै साप्तु ऋषे हसुतिपि निपु स्तो पिभावकुवसा वद्धि
पुदिपां स्यतस्वप्, तो वा वस्तता प्रदितः। अत्र स्वभावियपोरतिभावो रा त विवपस्पर ति भाव स्यांग
। आभासस्यांगं लं पव्या। वं द्वी कृसन प द्विजोपगद्दरालाः पश्यतां पुयसो शिल्प्यंति पुराणं ति लां रु
परितश्च्युं वं ति तसैनि काः। अस्याकं मकतेर्द्दशो निपतितो स्पो सिस वा तां नि धेवि ध्व स्मा विपद्दो
ःविनालरिति तैः पत्पर्षिपिस्तू पसे। अत्र प्रथमा र्द्धे शृंगारोः अनुकम्पेविवप तयाद्वितीयार्धे
तुरति रूपो भावः शांतुविव्यतपाआभासः तोच्चरात विव्यपकारति भावस्यांगं। भाव शांते र्यथा
अविरस्थलकरवालकंपनैर्भ्रूकुटीतर्जन गर्जनैर्मुहुः। ददृशे तव वैरिणां मदः सगतः क्वापित

का. टी.

27

वेश्मरोऽश्रगाणां तावत्र वैरिणो गर्वरूपो भावो नतस्य शमो राजविषयकरतिभावेऽगं भावोदयस्य पश्चा
साकं कुरंगकदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्याभिधायि तव नाम विभो गृ
हीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थां । अत्र विषमावस्थाव्यंग्यस्य त्रासरूपभावस्योदयो राजविष
यरतिभावस्य भावसंधेर्यथा । असोढा ततकालोल्लसदसमभावस्य तपसः कथानां विस्रंभेष्वथ च रसिकः
शैलदुहितुः । प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः । अत्र स्मरह
रगतयोरावेगधैर्ययोः संधिर्नृपविषयरतिभावस्यांगं भावशबलता यथा । पश्येत्कश्चिच्चलचपल
रे का त्वरा ऽहं कुमारी हस्तालंबं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि । इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते । अत्र पश्येत्कश्चिदिति शंका चलचपल रे इत्यसूयाः
का त्वरेति धृतिः । अहं कुमारीति स्मृतिः । हस्तालंबं वितरेति श्रमः । हहहेति दैन्यं । व्युत्क्रम इति विबोधश्चैतन्या
गमरूपः । क्वासि यासीत्यौत्सुक्यं । एषां शबलता नृपविषयरतिभावेऽगं । एतेष्वगुणीभूता रसादयो रसवदा राम
द्यलंकारव्यपदेशं लभंते न तु गुणीभूताः तोरसो रसवत् । भाव प्रेयः । रसभावाभासौ ऊर्जस्वि । भावशांति
: समाहितं इत्यलंकारेष्वेव पर्यवैषां गुणलंकारव्यवहारः । न पुनर्भावोदयादिषु । तत्कथमेतदुच्यत इति चेत् । पद्यन्य

वचनं विना पद्यचसिनादरस्तु हि कश्चित्प्रेक्षावान् वस्तुरूपं प्रपातरसादिनानुत्पन्नापपत्वादिति । नन्वत्र दाहृते
षु ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यपयोर्भेदेषु ध्वनिभेदैर्गुणीभूतव्यंग्यभेदैरलंकाररूपैर्वा स्वरूपसंकरः संसृष्टि
र्वा वर्त्तते । तत्र किं ध्वनिरिति क्वचित्क्वचित्गुणीभूतव्यंग्य इति । तत्रापि क्वचिदलंकारध्वनिरिति क्वाचिद्रसा
दिध्वनिरित्यादिः । एवं तद्गुणीभूतव्यंग्य इत्यादिव्यपदेशो नानियम इति चेत् । प्राधान्यात् । यत्र हि यत्प्रधानं तत्र
तेन व्यपदेशः प्राधान्यं च तत्तिरावितश्चमत्कारः । स च सहृदयहृदयैकवेद्य इति नाभिदः । अप्रधानवाच्यायोगाभावे नत्व
दृशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य गुणीभावो यथा । तरुण्या नेत्रान्तकृपगतप्रान्धितधियाश्चौरैर्दृष्टाः हाति प्रतिप
द मुद्रप्रत्यर्पितं । कृतालंकारपत्रैर्वदनपरिपाटीषु घटनाभयापुरापद्विकुशालवसूतानवाधिगताः । अत्र पा
दत्रयोल्लापितयेगास्य होपमा ययाप्रतापवत्पिन्यनेन वाच्यतानीता तद्दशावराहशक्तिमूलत्यानुरणनरूपो
द्वितीयोऽर्थः । वाच्य एवार्थशक्तिमूलस्यागुणभावो यथा । आगमसमं प्रतिबिंबोगविसंपल्लानां सम्प्रति नोक्तचि
दपि स्थापितत्रिपादः । एतं प्रसादयति पश्यपद्मानैः प्रभाते तच्चंगिपादयतनेन सहस्वरश्मिः । अत्रार्थशक्तिमू
लो नायकनायिकावृत्तान्तो वाच्यस्यैव प्राधान्यात् । अपं वयारपरत्र विकल्पि वक्ता ताध्यारोपेणानन्दं गतयेवाश्च
नः समासोक्तोऽयमुपोद्घाते गाविलो नेत्यादौ सर्वत्र प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यार्थत्वेन निश्चितवादसङ्गावे

का. टी. पिनरा हृशक्तिमूलत्वेन व्यपदेश्यः । किं त्वर्थशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येन व्यपदेश इत्यपापातः तद्यति
रेकेणापि नायकेनापिकाहृतां तव्यक्तिसंभवाच्च । न चोपमात्रं व्यंग्या । उल्लासयुक्तत्वेनादिवतत्व्ये बा
धावात् । न च वाच्यसिद्ध्यंगमलंकारविकमत्रिनीहृतां तस्येतत्रैव येनैव वसिद्धेरिति । वाच्यसिद्ध्यंगाद्विधा
। एकवक्तृकपदवाच्यार्थान्यवक्तृकपदवाच्यार्थगं च । भुपिपरतियत्नमहेदयतां पुत्र यें भूधर्ते तयः शरी
रस्यादेव । गुरुरर्थं चेत्तत्तदमुत्तरांतं प्रसन्नपक्व कृते विविधविपोमिनीनां । अत्र हालाहलरूपो विषराशिर्थो वि
ग्यः तत्तपिधानियमनात् । स च तत्तदयतगोतिरूपसम्यवाच्यस्य सिद्धिं करोति । अन्यथोपमासदेहे
संभवात् । यथा वा पपतादृगमृतरसप्रसादकृतकं भोदांबुधारापितारीबामः कविहर्लेन भवतेला
त्ताव वो मंगलपः । आर्याद्विग्रहिताः पुरातनतरा न सधो न वा नं कुर्वती यामिः कल्पमहोषधीयिरगदं
कारापते पारती । अत्र रसप्रसादप्रदतत्प्रसादरूपो धर्मो व्यंग्यः स च वाच्यार्थाः कृतकं भोदांबुधारोप
णापां अंगं । अन्यकर्तृकशब्दैर्वाच्यस्य सिद्ध्यंगपयागच्छ्यवच्कतदर्शनेन भवतः । किं प्रीतितत्पयतो कि
लेविजनस्थयो हितजनः संभावयसन्यथात्मा पंत्र रोमांचितस्त्वितवशास्वस्थानत्वे दानमामाश्लिष्यप्स्य राम
नकोकृतांचितवपुर्गोपीहरिः पातु वः । अत्रांगुलीयनेन शोषांतं दत्तपादिषयेव्याप्तस्य इति व्यर्थप्रेवाव

28

स्यान्नापि ति। पद्माच्युतो घौ पादसंवलितसां. अतो व्यर्थपवस्था नापि तिदर्शने नेत्यादिना संयोगेने
वतद्विरितिकिं त्वेवपित्वादि नाह्वरोरकीर्त्तिता नैव. तद्वैवात्मानं वंधावद्द्वतिरवेदृष्ट्वा व्यवस्यते तत्त्वद्दत्या
पंत्रमामं गिल्लचितद्दध्यावस्थानत्वेदान्नसापित्येनदाव्यस्यसिद्धिवत. तद्यक्तिविनाप्यनाद्विरोपता
पदार्थस्य शरीरान्नाभात. अस्पृशंयपा अदृष्टेदर्शनोकिंगदृष्टे विभ्रमेप पीकृतानादृष्टेनदृष्टेनय
वतान्नभ्यते स्पृतवे अत्रादृष्टोपपानपवसिद्धिपोगदुः विचपथानोत्पद्यतेतथाकुर्यादित्विव्यर्यपसहृदय
स्यापि नस्फुटपवपासते नदिः धप्राधान्यं पव्याहरन्तु विं चित्परि शुत्रधेर्पश्च सोदपापं पदवांवुनाशिः।
ऽमास्पृश्वेविं वपत्नाध्वरोष्ठेव्यापारवा मामावि नोचेनानि अत्र चुं वितुपेक्ष दितिव्यंग्यं. पुगपत्त्रोचन
त्रपव्यापारतां वाच्यंत पोश्चप्राधान्ये माधक प्रानाभावे नसंदेहः वा व्यस्याप्यतो किंकत्वेनचमत्कारका
रित्वादुत्कंठातिशयव्यंतकत्वाश्च. तन्यप्राधान्यं पयावुल्लसमानातिक्रमत्यागो मवतायेवमतये। तामदृश्य
स्त्रयापि जमन्यथाडुर्पनापतं. अनुतापदग्धः स्त्रनानामिवरस्मामप विस्सपंक दिष्यतीतिदांग्यपि ववा
व्यमपिप्रधानपेवडुर्पनापतरातिगंभीरतेत्या. वमकारित्वात. विप्रहेवतमंधेरविविवक्तितत्वाच्च. का
क्षान्तिप्रेपया पष्ठाभिकोरवशांतस्पप्रेनकोपातडः शामनस्पदृष्टिं नपिवासुरसः। संघरमापि

का. दी.

29 गदयानमुपोघनोऽयं संक्षिप्य करोतु प्रवर्तां नपतिः प्रणोनाऽत्र प्रणा मीति व्यंग्यं तत्त्ववाच्यस्यानि बेधस्य
सहृ भावे नैव व्यक्तिस्थितं ताद्दृशाक्षा कुविना वाच्यस्य बाधितत्वेनाप्राड्भविता तहृदे नैव तद्दालेयाद्दे सुखं प्राक
॰ असंदर्वथा वाल्लीरकुंडु गुडीलासडशो कोला हृतं समुल्लं त्रीरा एषा रकेम्य वाव डाएव ड्रु एसौ श्रेति अं
गारो। अत्र देत संकेतः कश्चित्ल ता गहृने प्रविष्टरति व्यंग्यं तस्या वाच्यं च प्रकारकारिः शह्यप्रवणास
प्रकाल्ले पेवल सर्वांगाव साद्दस्येन न्यपानता रूपप्यत स्या तिसौंदर्यातः उक्तं दातिशयप्रपर्यवसन्नत्वात। एवा पे
दापव्यापीडं वेदितव्याश्च सर्ववतः सर्ववतः घ्वने रिवः वकारोऽपि चक्रपः सर्वधा वृत्यर्थः यथा योगंप
व्यासप्रवं तेनाप प्रर्थः तकेवल्लपेत एवगृह्यतीम तस्यंगप्रस्य पेदाः। किंत्वर्थो तरसंक्र मितवाच्यता
द्विपिर्यप्यध्वने पेदात तथासंपाविनो विहायास्याचितेरूपाद्विपिः अष्ट पेदाः संवादसंसष्टि भ्यां योत
नेचतेषां पेदाचसंकीर्णापेदाअपिवोद्धव्याः। अस पाविन अष्ट व स्तु मात्रेणाप्रल्लंकार व्यक्तिर्विवेधना
ः। त द्वं ध्वनिकता व्यपंतेव स्त पत्रेणा पदाल्लंकतपस्त दाधुवंध्वन्यंगाताना लोकाव्यवतेस्त दाश्र
पातरंति अत्र ध्वन्यंगाता व्यंग्यतपाः धृवंध्वन्यंदाताध्व। नि नैव ता व्युपंतेतद्धृ। तकस्य धनित्वपेवेल
र्थः। कुतः। काव्यहंतेस्त दाश्रयातकाव्यप्रवर्तेस्त द्दिधानप्रवक्वात व स्तु मात्रापेक्षया प्रल्लंकार रा म

स्य वा तत्त्वनियमादित्यर्थः ननु यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्यानतिशयान्निरूपणं तदा कथमलंकारेणा
वस्तुमात्रव्यंजने ध्वनिविषयितिचेत् ॥ उच्यते स एवार्थो वाच्यः स च तथा च प्रकारोतिशया व्यंग्यतापन्नः
स्तन्नं वसिद्धमतो वाच्यताप्युपकर्षहेतुः व्यंग्यता तदुत्कर्षायेति स्थितं । यत्र चालंकारस्य वस्तुमात्रं व्यं
ग्यं तत्रालंकारस्य वाच्यत्वेन किंचिदपकर्षो तं वस्तुमात्रस्य च व्यंग्यत्वे न किंचिदुत्कर्षो यतस्तत एव ध्व
नितं । यत्र तु तत्र नालंकारो व्यङ्ग्यस्तत्र वस्त्वलंकारयोर्वाच्यव्यंग्यत्वाभ्यामतिशयेनैवोत्कर्षाप
कर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यंग्यत्वावकाशः ॥ इदं तु वितयं । एवं वास्तवाभावनिबंधनं गुणीभूतव्यंग
त्वादिनिबंधने तु तस्मिन्को वारयितेति । यत्तु नरपानीये वर्षेदानां संकीर्णत्वमाशतिदेशकपि
दस्तत्रयितिपारव्यानं । तदनोधातत्वात्वापत्तिः पद्यायोगप्रियत्वेन वस्तुव्यंग्यालंकारलूपभेदप
र्योदाहरणेष्वप्यर्थे संकराद्धानं तथाप्यव्याहतेः । एवं सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः इदानीं विजातीययोगमा
ह सालंकारैर्ध्वनेः संस्पृष्टयोगः संसर्गसंकरैः । सालंकारैरिति विशिष्टरूपेण नाशङ्क्येकशेषः एकप्रालं
कारपदस्य भावप्रधानत्वात्तथा च तैरेवालंकारैरलंकारसहितैर्युक्तैरित्यर्थः । तेन ध्वनिमार्गगुणीभू
तव्यंग्येन वाच्यालंकारेण च ध्वनेर्योग इति पूर्वोपरमुपामुक्तं भवतीति । तदुक्ते ध्वनिर्वितानां गुणीभूतव्यं

 ग्यैः सालंकारैः सहप्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधेति। सध्वनिः सालंकारैर्गुणीभूत
व्यंग्यैः स्वैः प्रभेदैः सह संकरसंसृष्टिभ्यां बहुधा द्योतते इत्यन्वयः। अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूय
 सी। एवं ध्वन्यादिभेदैः स्वप्रभेदैश्च योजने निष्पन्ना संख्या भवतीत्यर्थः। एतैः प्रभेदैरुपनिबध्यमानः पु
रातनोऽर्थो नवनवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोपदर्शनं। षट्कं व्यतिकता। ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यंग्य
स्याध्वा निदर्शितः। अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः इति। तदेव पनन्तानां ध्वनेर्व्यापारयोजितां
ध्वनीनां गुणीभूतव्यंग्यानां च काव्यभेदानामनन्ततापादितेनासंकलनेन त्रयो भेदाः। व्यंग्यस्य त्रिरूपत्वा
त्। तथाहि। किंचिद्यं वाच्यत्वं सहते। किंचित्तु तदसहं। वाच्यत्वसहं तत्वं विधया प्रतिपाद्यमानस्यापि च
मत्कारकारित्वात्। तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंकारश्च। अलंकारस्य प्राधान्येपि पद्यालंकारत्वं तयोः प्राकर
सादिलक्षणास्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंकारश्च। अलंकारस्य प्राधान्येपि यथा
लंकारत्वं तयोः प्राकरसादिलक्षणास्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते। तस्य हि सामान्यतो रत्यादिप पाप
देर्विशेषतः शृंगारनिर्वेदादिपदैर्वाभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात् न त्वेवं। अभिधानेपि विभावा
द्यप्रतीतौ च चमत्काराभावात्। विभावादिप्रतीतौ तु न तदभिधानेपि व्यक्तस्य च चमत्कारकारित्वादि सर्वपद्य

तिरेकाभ्यां विभावादिभ्य एवैतत्प्रतीयमानस्य सिद्धेरिति निर्णीयते । तेनासौ व्यंग्यस्यैव चमत्कारी । ननु विभा-
वादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसादिः । न हि विभावादिवाचिपदं विनापि तत्प्रतीतिरिति चेत् । न । मुख्या-
र्थबाधादिविरहात् । ननु व्यंजनापि शब्दविषया पदानन्वयात् कुतो व्यंग्यचैतन्यकतो भेद इति चेत् ।
उच्यते । लक्षणामूले वस्तुमात्रं व्यंग्यं विनाऽलंकारो वा न संभवतीति प्राक् प्रतिपादितं । अभिधामू-
ले तु यदि शब्दशक्तिमूलो द्वितीयोर्थस्तेन समर्पयामास व्यंग्यो वेति विवादः । अभिधायामनियमनात् । अ-
र्थशक्तिमूलेप्येवं भंगीकर्तव्यं । यतः पदेभ्यः पृथक् पदार्थस्मृतिः ततः पदार्थविशेषणामन्वयादि-
रोधबलात् एवं वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यंग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्ष्यायां कुतोऽभिधा पीः प्रसरतां । द्वि-
तीयकक्ष्यायामेव तदनापेक्षणात् । यतोऽभिहितान्वयवादे आकांक्षा एवान्वयस्याकांक्षादिवशेन प्रतीय-
ते । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति च सर्वसिद्धं । येऽप्यन्विताभिधानवादिनः देवद-
त्त गामानयेत्यादिप्रयोगे तत्कवद्वृद्धवाक्यश्रवणात् तदनन्तरं प्रयोज्यवृद्धं न सास्नादिमन्तमर्थमानीयमानं
मानो क्त अन्वयव्यतिरेकेनाद्वियमके ततः क्रियागोचरकार्यतातानवानातद्वि प्रयोजकप्रवृत्तिमत्वात्मद्दिति
प्रयोज्यवृद्धस्य तात्पर्यमनुमिमीते । ततः कारणान्तरविनाकार्यानुपपत्त्या शब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां

तज्ज्ञानं न कार्यत्वकारणात्वरूपाशक्तिमवधारयति। अथ तेषां संवंधं विना वाक्यस्य शाशक्तिरनुप-
पन्नेति। अपर्यायन्याः खंडवाक्यार्थो नाऽखंडवाक्यस्य तो व्यवाचकभाववरूपसंवंधेथमवधारयति
। यदुक्तं शाब्देह ज्ञानविधेयांश्च प्रत्यसेणात्र यत्प्रतिश्रोतुश्च प्रतिपत्तेस्तमनुमानेन चैवायाः। अ-
न्यथानुपपत्त्या तु वाचेच्छक्तिं दृपाल्पिकां। अर्थापत्त्या वक्तृज्ञेन संवंधत्रिप्रमाणकमिति त्रिप्रमा-
णाकमिति तात्पर्यपेसपाल्तिवं। ननु व्यक्तमपेसपा। एवमखंडपोः संवंधमवधार्य विशेषतो व्यु-
त्पद्यते कथमिति चेत्। अनंतरं तेनैव प्रयोक्त्रा केनचैत्राद्युपानयदेवदत्त गामानयेत्यादिवाक्ये प्र-
कस्यावापेकस्य विदुद्धाचेत्यतिपस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकानुपलभते तत्रस्यशक्ति-
मवधारयति तच्च शक्त्यवधारणमन्वितस्यैव पदार्थे॥ प्रथममन्वयस्यैव वाक्यस्य शक्तिग्रहात्त-
पदार्थमात्रशक्त्या व्युत्पत्ती व्यविरोधात्तव्यवतारेणान्वितज्ञानस्यैवोपस्थापनात्॥। नचवा-
क्यं विनाऽर्थान्वितत्वाचिद्यप्रतिपत्तिः। व्यवहारंतोऽवाधव्युत्पत्तेर्व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य
पदमात्रेणाकर्तुमशक्यत्वात्। अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु संकेतग्र- टाम
हादन्विता एव पदशक्याः। तदेवं वाक्यार्थ इति न वाक्यापर्वोधो शक्तेर्विश्रामः। नन्वपिहिता

नै पदार्थानामन्वयोः शक्य एव प्रतीयते योग्यतादिवशादिति प्रत्युक्तं न तु तथापि संसर्गविशेषोऽशक्य
एवास्तु पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् अन्यथा गामानयेति पदद्वयवाश्वमानयेत्यादिवाक्ये तदेवे
दमानयपदमित्यादिप्रत्यभिज्ञा न स्यात्. एवं स्वगवान्वितानयनपरस्याश्वान्वितानयनेऽशक्तत्वेनार्थ
भेदेन भेदादिति चेत्तन पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामन्वये शक्तिग्रहात् अन्वितानां च विशे
षरूपत्वादित्याहुः । तेषां मते सामान्येन वहूपेता विशेषः शक्यो न तु विशेषेण तथा च पदार्था
न्तरसामान्यान्विते पदानां शक्तिर्गवादेर्विशेषान्वितत्वं तु विशेषोऽवाच्य एवातएवाभिहितान्वय
वादेऽनन्वितएवान्विताभिधानं न पेतु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयो गवादिवि
शेषान्वितानयनादिरूपस्त्वसंकेतित एवमवाच्य एव वाक्यार्थः पदविकेश्चिदुच्यते शाब्द अ
न्वयानन्तरं पादानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि शब्द एव निमित्तं । यत्तोने मित्रिकानुरोधेन निमि
त्तानि कल्प्यं तदिति । तदप्युक्तौ शब्दस्य स्वार्थे निमित्तत्वं कारकं ज्ञापकं वा । न प्रथमं शब्दस्या
र्थानुत्पादकत्वात् . द्वितीयं पुनरनुमन्यते । परं तु संकेतवत्त्वेन ज्ञातस्या । अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेणा
ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसंगात् । नवान्वयविशेषे संकेतग्रहः ॥ अस्तु विशेष एव संकेतग्रहः

 तिचेत्. लोष्टाद्यन्विततात्पर्यादेर्विशेषस्योपस्थापकान्तराभावे. न शब्दादेवोपस्थितिर्नीत्यात् तथाच तत्र
संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्याश्रयात् तस्मात्रैपित्तिकानुरो
धेनानिमित्तानि कल्प्यन्त इत्यादिवादितात्पर्याख्यं अपरासोयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इति पत्परः
शाब्दः स शब्दार्थ इति शब्दबोध्यस्यैवाविशेषविधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः । अस्यार्थः । यथा बलवता
प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्विधत्ते तथैक ए
व शब्द एकेनैवाभिधाख्येन व्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते । अतो व्यङ्ग्य
स्याप्यभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव । किं च यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति विशेषे. स्यादेतात्पर्यवि
षयतया विधिर्वाच्य एवेति । तेन तात्पर्यवाच्यत्वमचेष्टायुक्तस्तात्पर्यमतं च ततः परास्तः । तद्धि समन्वि
पदोपस्थापितस्यैवान्विते तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतमात्रे तथात्वे हि भूतस्य समभवादरोहन्तं भव्यायोपदि
श्यत इति सिद्धान्तः । अस्यार्थः । भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्या
योपदिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकू ताम
लतया साध्यीभूततया स्वक्रियया योगात्साध्यायमानतामापद्यन्ते । स्वरूपेण तु सिद्धा अपि साध्यक्रि

पौ[illegible]विशिपनयासाध्यारवमवति। ततश्चपयोरहनेनादाघमात्रं दह्यतेनतु दाघमपितथा

पावद्वाप्राप्तं तावदेवशक्तेनविधीयतेनतुप्राप्तमिति। यथा असविक्रप्रचरत्योन्यतः प्राप्तेनोहि

तो सत्यां वा असविक्रः प्रचरतीत्यनेन नत्योहि। तांश्चीवमात्रं विधीयते। नतु असविक्रप्रचरतो वा उन्नाप

स्याविप्राप्तौतुत्यो हि। त्यमात्रं। इहवनस्पारातः सिद्धोचरेद्धातहोतीत्यनेन रध्रुः करतालं न तु दधि हवनं वा। एवं क्रमे पटंचये

षाडे रक्रमे पटंचनानां पध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाश्र सिद्धोत्यकविधि द्विविधि त्रिविधि वां ततश्च यावदेव वि

धेयं तावत्येव स्यं। विधौ पंचशाडोपात्मपेवेति सप्तक्रमेशाडोपात्त एव तावत्यपंक्तिरिति यद्देव प्रतीतमात्रे तावत्यं त

दृप्तवेधावतीत्यादौ यद्वाद्दत्समानेन संविलंवेद्यतं वाड्ये प्रतीतो। यथा षड्विंशतावित्तात्यपंक्त्यातननुतद्वाक्यव

त्रिपदोपस्थापितस्यवतात्यपंक्तिरिति नव्याप्तिः। विधिमुंत्समावास्यग्रहेमुंकुर्यादित्यत्रविधिमुत्सेति वाक्यस्य प्रा

चेत्यादिवाक्यार्थेतात्पर्यातइति। सैव। यतएतदेकमेवतात्कं चकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वादन्यथात द्वैपर्थ्यप्रस

गातनचाख्यातवाच्यः क्रियायाः साक्षाद्न्वयः संभवति। गुणानां च पदार्थत्वादसंबंधः स्यादतस्स्यात इति न्याया

तात्पर्याद्वाक्यं चैतद्दतोभवितव्यमित्राच्चयेनाततो विधयसमादप्येतदिहयोजनमनियमहेतुरतः सर्वव्याप्यस्यग्र

हेमुंदुः यादिति वाक्यार्थः। नव्याचेतद्वाक्यस्य त्रिपदोपस्थापितस्यवतात्यपंक्तिरिति। सिद्धांतस्यायमस्यारः शाड्द्रत्वाद

का॰ वृ॰ पदुक्तं तत्राल्पर्थाश्रितानातः पदपिसोपमिपोरिवेति । तदप्युक्तं । यतः शब्दश्रवणानंतरं व्यापारानर्थः प्रतीयते ताव
त्सर्वत्र पदिशब्दस्यापि पैव स्यान्तराचैत्र पुत्रस्ते जातः कुमारीते गर्भिणी स्यादिवाक्यानंतरं हर्षविषादयोः प्रतीतेस्त
योरपि तद्वाक्यस्याभिधा स्यात् । अथ यतः एव प्रतियादेयमर्वत्राभिधा हर्षादयस्तु न तथाप्रत्याव्याहस्तु व्यते । तद्वल्लक्षणा
33 पि व्याभिधैव स्यादिति लक्षणा वैदः किं च्छिन्निचक्षुतिकिं गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौ
र्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रे गाम गवानवैमि निशुत्यादि पुमर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयांव भवः सर्वत्रैवा
भिधाप्रसंगं स्थरस्य रदौर्बल्ये वीजाभावात् सूत्रे तत्प्रकृतार्थविरुद्धं दर्कत्वं विवक्षुपकारकत्वादभिहिता
सं व्याक्रियते । श्रुतिलिंगादयो ह्यविनियोजकाः । तत्र विनिद्वयोरेकशेषविनियाते सम्बन्धेपोन संभव
तीत्येकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः । सर्ववत्त्ववतां वै तस्येति स्थितिः । दौर्बल्यप्रतिपादकं सूत्रं श्रुतिलिंगेत्या
दि । अस्यार्थः । श्रुत्यादीनां समवाये एकशेषविनिपाते तेषां मध्ये पदपेक्षया परं तत्तदपेक्षया दुर्बलं कुत
: । अर्थविप्रकर्षात् । मर्थापेक्षयाविनं वेनार्थप्रसापकत्वात् । यथा वेतत्र ध्योई हररागोस्फुरीकरिष्यते । तत्रनिर
पेक्षो विः श्रुतिः यथा व्रीहीन्वहन्तीति । अत्र क्रियाफलभागित्वेकर्मत्वं द्वितीयया बोधयंत्या द्वितीयैव निरपेक्षैव व्रीहीणां नाम
मु[illegible]घातशेषित्वं प्रतिपादयति । अर्थविरोधप्रकाशन [illegible] । यथा वर्हिर्देवसदनं दामीति अत्र ल

वेदार्थप्रकाशकत्वं बर्हिर्लवने विनियोगः। परस्पराकांक्षावशात् कस्मिंश्चिदर्थे पर्यवसितानि पदानि
वाक्यं। यथा देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यत्र लिंगेन निर्वापे विनि
युज्यमानस्य समवेतार्थ्यं भागस्यैकवाक्यताबलेन देवस्य त्वेत्यादिभागस्यापि तत्र विनियोगः। न च वाक्यभावा
नो पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेणासंबंध आकांक्षापर्यवसन्नं प्रकरणं। यथा समिधो यजतीत्यादौ। अस्य
हि दर्शपौर्णमासकथंभावाकांक्षायां पठितवशाङ्गेषु तं॥ स्थानं क्रमः। स च अनेकस्याम्नातस्य सन्निधिविशेषा
म्नानं। यथा दब्धिरसीत्यत्र आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेण श्रुतास्तेषु पठिताः। मंत्रभागोऽपि क्रमेणानु
मंत्रत्रयं पठितं। तत्राग्नेयदैवत्यपोर्लिंगेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धेः। दब्धिरसीत्यत्र तु न लिंगादि विनियोज
कं। किंतु यस्मिन्प्रदेशे श्रुतस्तोऽपांशुयागविधानं तस्मिन्नेव द्वयोर्विनियोगप्रदेशे मंत्रे व्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुया
गाने मंत्रतोऽस्य विनियोगः। समाख्या यौगिकत्वं। यथा होत्रमौद्गात्रमित्यादि। तत्र हि होतरिदं होत्रमित्यादियोगव
त्वेन होत्रादिसमाख्या तत्तत्कर्माणि होत्रादिष्वनुष्ठेयानि। अस्य चैषां विरोधोदाहरणानि तत्र श्रुतिलिंगयोर्विरोधे
लिंगस्य दौर्बल्यं यथा। कदाचन स्तरीरसि नेंद्र सश्चसि इत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः ऐंद्र्या गार्हपत्यमुप
पतिष्ठत इति। अत्र चैंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात्तल्लिंगादिंद्रोपस्थाने विनियोगः प्रतिभाति। अन्यप्रकाश

का. टी. कस्यान्यत्र विनियोगायोगात् । अत्रायमाह यत्योपस्थापनेन संप्रतीयते । आह यत्ययितिद्वितीयादिकर्मविभ-
क्तिः तथा कारकादि क्रियापेक्ष्य प्रकारमर्थस्य शेषित्वं बोधयति । क्रियातत्त्वेष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात् । एवं शेषित-
 त्वं तृतीयाप्रकृत्यर्थस्य शेषत्वं । क्रियां प्रति गुणाधारत्वतमस्य रूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात् । तदेव लक्षणं तु लिङ्गयोर्विरोधः ।
न चैवाव्यवनिरपेक्षया द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते नैवं द्वीयवं प्रति । तद्वाग्नेयीमवंप्रत्ययविसंभवतीति कुतो
ऽत्र कुतो विरोधः । ऐन्द्रयेति पदमपेक्ष्य विशेषबोधनाद्वितीयाध इति चेत् । नतर्हि अत्र ते विरोधः । किं तु वाक्यस्य । तत्र लिं-
गापेक्षया द्वैतत्वमेवेति । यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः अत्रैवावगम्यते पदान्तरप्रत्यत्यानुविशेषत्वं वक्ष्य-
यते । विशेषणतासंबंधमात्रस्य पदान्तरसंबंधाप्रतीतेः । तस्मात् अत्र सामान्यतः प्रतिपाद्योस्यैव वाक्यत्वमथ
विशेषमपेक्ष्य । लिङ्गप्रतिपाद्येन विरुध्यते । तत्रापि पर्वपक्षः । सामर्थ्ये ताननपेक्ष्य अक्षतिर्विनियोजिका न हि
समर्थ्यश्रुतिसहस्रेणापि विनियोक्तुं शक्यते । यथा वर्हिः प्रत्येकं तत्र वाद्यते अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वात् इन्द्रस्यो-
पस्थापनेऽस्या विनियोगः । तदनुरोधितया द्वितीयायाः समस्यार्थतया व्याख्येया । आह । बलवत्वमपीदं न वा इन्द्रप- दाय
स्था । कृष्यइत्यर्थः पर्यवस्यति विद्वान्न क्षमाति । स्वरूपवस्तसामर्थ्यमपेक्षते । नतु तद्बोधयति । येनालिंग-
वत्त्वं तथैव तत्स्यैव पूर्वं संतमवहाताना विनियोगान्यथानुपपत्त्या पश्चाद् उपजायते । लिङ्गं तु विनियो-

न्द्येष्ठकृतिमपेक्षते · न च घनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात् तस्यार्थस्य ततः प्रतीयते · किं वीहि हि इन्द्र इत्यपेक्षा तावन्मात्रे ल-
पायं च कूटकरत्वाम्नानस्याप्रथ्यादि इन्द्रप्रकाशनसमर्थायाश्च च · अन्यथानुपपत्त्या विनियोगः कल्पनीयः । तथा
चार्थविप्रकर्षः ॥ तथा हि · ऋक् तावत् पश्चि साधकत्वापेन शाब्दो यस्याविनेनैव शाब्दी आकांक्षा प्रवर्तत इति लि-
ङ्गेनानया इन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया ततः सया विनियोगो भवेत् ततो यावत् लिङ्गं श्रुतिं कल्प-
नायै प्रक्रान्तव्यापारं तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्यस्य विनियोग इति इदमेव निष्प्रकरतो निराकांक्षे कल्पा-
त्युपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया · इत्यस्मात् श्रुतेर्विलम्बात् ततः तदनुग्रहात् पास्याम पर्यालोचनीयमाने इन्द्र परपेक्ष-
यवाचकतया गार्हपत्यमेतात्पर्यकल्पिपव बाधार्यते । लिङ्गवाक्ययोर्यथा · पुरोडाशस्य स्थानकरणस्थापनस्व-
रूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणात् स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि · तस्मिन्सीदामृते प्रति-
तिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति मन्त्रः पठितः । तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः सदने · शेषभागस्तु सादने प्र-
योक्तव्य इति लिङ्गात् प्रतिभाति · अथ चेन्मन्त्र एकवाक्यं यत्पदार्थापेक्षया कल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थावच्छिन्नत्वा-
द्विभागे साकांक्षत्वाच्च · ततश्चैकवाक्यत्वात् समस्त एवोभयत्र विनियोक्तव्यो देवस्य त्वेत्यादिवदिति वाक्यादवगम्यते ·
तदनयोर्विरोधः । अत्र पूर्वपक्षः । अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयं · यत्कल्पि-

तस्मात्स्याद्विनियोगो भवेत्· यथा देवस्य त्वेत्यादिमंत्रे अग्नये निर्वपामीति पदयोः संभवेतार्थयोरेकवाक्यतया
अतादृशां पदानां इतराणां सामर्थ्यकल्पनात् तथा चैकवाक्यत्वनिर्वाहाय लक्षं प्रं सामर्थ्यं न तद्वा हेतुः सह इति किं तु विनि
योतिकां घटितिं कल्पयतस्समस्त मंत्र विनियोजिकां मंत्र कल्पयनीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात् समस्तस्यैवो
भयत्र विनियोग इति सिद्धमेकपद्ये कवाक्यतापन्नगम्यैव सामर्थ्यमवधार्यते तदुपजीव्यत्वात् वाक्यं बलवदेवेत·
न त्वेवं· प्रस्तुतावद्यतसामर्थ्यानां संनिहितपठितानां पदानां सामर्थ्यं तदोन प्रयोजनैकतया च एकवाक्यताव
धारणं· यावंति पदानि प्रधानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि विभागे साकांक्षाणि भवंति तावंति एकं वाक्यं
भवंति· अनुष्ठेयस्यार्थस्य मंत्रे प्रतीयमानः प्रधानः सदनसादने चात्र तथाभूते· तथा च सदनप्रकाशनसमर्थः
पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभाग इति प्रतीतावप्यांतत्सामर्थ्याभ्यां तत्प्रेनक्षुतिद्वयेन उडोवतडा
गयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावते च प्रकरणपाठो पपन्नौ समस्त मंत्रस्यैकवाक्यताबुद्धिः तत्पत्रा ध्याभासीभव
ति लिंगेन बाधात्· तथा त्ते पपपि सामर्थ्यं नक्ष सेतरे कल्पयितुमर्हंतीत्यर्थः विप्रकर्षा दपके दुर्बलत्वात् तस्मात्पत्रावां
तरवाक्ये विरोधि लिंगं नास्ति तत्र संभवेतार्थकेनैकेन पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा सहैकवाक्यतापन्नानां इतरेषां सामर्थ्यं वि
प्रकृष्टतः कल्पनान्तरे लेकल्पयति· यथाऽत्रैव स्योनं त इत्यादिभागानां। वाक्यप्रकरणयोर्द्दष्टया· दर्शयो राम

सर्वप्रायप्रकरणेऽइदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिकः सूक्तवाकनिगदः पठितः। तत्र च दर्शपूर्णमासेऽइदं हविरजुषेता-
मवीवृधेतां महोज्यायोक्रातां अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोक्रातामित्यवांतरवाक्यद्वयं श्रू-
यते· तत्रयोर्दर्शपूर्णमासयोरिंद्राग्नी न देवते इति लिंगात् त्यद्दयमपनीयते· अमावास्यायां तु समपवेतयोर्थवातत्तत्सपुस्यते
तत्रैवं संदिह्यते· इंद्राग्निपदैकवाक्यतापन्नान्यवीवृधेतामित्यादिपदानि तत्रापनेयानि अथ वा प्रयोक्तव्यानि
वेति· तत्र प्रकरणात् प्रयोगः प्रतिभाति· अयमर्थः तपादेवतापात्रस्यापनयनात्· वाक्यान्तरान्यपनेयानी
ति प्रतीयते· येन सह पदैकवाक्यतापन्नं तेन सहैव तदपनयनौचित्यात्· न दर्शनयोर्विरोधः। तत्र प्रकरणापेवांग
गसंबंधप्रतिपादकं· अतस्तस्यबलवत्वात् शेषभागः प्रयोक्तव्य एवेति पूर्वपक्षे सिद्धांतः। प्रकरणाद्विनियोगस्य स्वरूप
मात्मर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकत्वं येनैवं भवेत्· किं तर्हि तदपेक्षमेव वक्तव्यमन्यथा मध्योऽहं देवयज्यया प्रजया पशुभि
श्च तेनिषीयेति प्रयाजमंत्रस्य मंत्रांतरे देवताविरहितयोर्दर्शपूर्णमासयोर्न विनियुज्येत· तिस्तएवोपमर्दः स्यादूस्य
द्वादशाहीनस्येत्यत्र च एकाहविधेयस्तोमपर्यायास्वरूपेसांद्रन्योतिषोमादौ द्वादशोपसत्त्वं न बोधयति· सा पुनर्द्वं
द्वदिवसविधेयास्तोमपर्यायागरूपाहीननामकक्रतुविरोधं नीयते· अकः स्वकः क्रताविषय उशासनात्· स्वरूपालोचनेनायं
तुक्रत्वालिंगेयवाक्येन वासमिति प्रवृत्तिकेनयदूपमपनीयते यद्वादशाहस्यहीनीयते तत्सिद्धिहायावशिष्टेन प्रकरणाकांक्षा

का·प्र· समर्प्यते· यत्र तु धिरो धिकृत्यादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकं यथा समिधो यजतीत्यादिबोधितस्य समिद्या
दे:। यत्र तु यथा लिंगेनैन्द्रादिभागो: पनीयते तत्र वाक्येन तत्क्रे भ्यागोपीति कृपश्चात्प्रकृतिकस्य प्रकरणस्याव
काश:। न च व्याप्तत्वमस्यास्ति द्वौ यतो वाक्ये पदानां संबंध: प्रत्यक्षसिद्ध:। प्रकरणे तु वाक्यांशावशात्कल्पनीय:।
तस्माच्च वाक्ये प्राबल्यमस्ये संनिधानसामर्थ्यं कल्प्यते तत्र लिंगं श्रुति:। तथा विनियोग इति तृतीय: कालो विनियोगस्य
36 प्रकरणे तु प्रथमं वाक्ययो: संबंध: कल्प्यते तत: सामर्थ्यं· अथ श्रुति:। अथ विनियोग इति चतुर्थ:। काल:। त
तो वाक्यात्प्राबल्यमस्ये शेषभागस्यापनयेसिद्धेन्के पादिश्रुतिरकिंचित्करी· वाक्यविरोधादिति· प्रकरणस्थानयोर्यथा· रा
जसूयस्य प्रधानतानाके पवित्रकस्य प्रकरणे प्रधानादपि पेचनीयादनंतरं शौन:शेपोपाख्यानमाम्नातं· तत्र किं
मयमसूराजसूयमेतदंगं· आहोस्विदभिषेचनीयमात्रस्येति संदेह:। तत्र प्रकरणस्य बलवत्वात्सर्वांगता· वगम्यते· स्था
नस्य तु बलवत्वेऽभिषेचनीयांगता· तदनयोर्विरोध:। यद्यथाकांक्षा सत्योद्भयोरपि तुल्यवता यथेति पुत्रोरा
तद् स्यादेगाया नय प्रासादं पश्येत्याद्यनुभयविरहेणाच्च याबाधात· तथापि विनिगमनाविरहाद्भयो: कृत्यवत्त्व
त्वास्वेत्रि कल्प्येनांगतास्विति न्यर्थयसे सिद्धांत:। आकांक्षा संनिधी हेत्वपि विनियोगप्रयोजिके द्वयमपि संपन्ने· रा राम
ज [illegible] वक्तव्यं स्यादित्याकांक्षाश्रयस्य घटितं यावदनुवर्तते· संनिधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदाप्युक्तसंनि
धा

ितत्वादस्यैव । अपि चैतन्नीये च समस्यपि संनिधानि आकांक्षाऽस्याप्या । तथा च पदाऽवस्थिताकांक्षेन प्रकरणेन
एकं ... मा तं कल्पनीयं न द्रासंनिधानादाकांक्षोत्थापनं । तथा चैकत्र सामर्थ्यं कल्पनं अन्यत्र तु प्रत्यपनं विनियोग
। । अथ येत्र एकवाक्यताकल्पनं माधर्म्यो त्र पनं अन्यत्र तिकल्पनं विनियोगस्त्वं स्यार्थविप्रकर्षात्तस्यानस्य दुर्बलत्वा
त प्रकरणेन सर्वत्रत्तत्रत्त्वपेशेन । शेषो पाख्यानस्य विनियोगेन तु विकल्प इति । स्थानसमाख्ययोर्यथा । दर्श
पौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमेणाम्नातं दैव्यापकर्मताद इति मंत्रः श्रूयते । सच प्र
करणाद्दर्शार्थः । तथा चैतस्य समवेतार्थतो विनियोगात् कस्य वितस्थंधने विनियोगाद्वेतस्थंध नीयं चात्र हेयम
त्रस्थिते । सान्नाय्यपात्रं पुरोडाशपात्रं च । तत्र समाख्यावशात्पुरोडाशपात्रस्थंधने विनियोगः । प्रतिपादितस्था
नरशात्तु सान्नाय्यपात्राणां तद्दनयोर्विरोधः । तत्र पूर्वपक्षः । पौरोडाशिकशब्देन पुरोडाशसंबन्धाद्वाप्युच्यते । तान्यभिन्नस
प्रवत्तं काण्डं पौरोडाशिकमिति अतः समाख्याश्रुतितः एव साक्षाद्विनियोजिका । कमस्य प्रकरणाद्यत्र यन्नद्वारा
त्पत्तेति समाख्याबलवतीति सिद्धान्तस्तु पौरोडाशिकपदेन पुरोडाशमन्त्रविनियोगः संबंधमाह । किं तु पुरो
डाशविशिष्टं काण्डं । वैशिष्ट्यानुपपत्तेस्तु संबंधमात्रं कल्प्यते । सोऽपि न शेषशेषिभावः । किं तु संबंधमात्रं । तद्वारे
णातु मंत्रपदस्याऽपि तदनुमानं । तथा च समाख्यया पि क्रमादिकल्प्या विनियोगो न तु ... मेव । एवं च समाख्य

पाक्षपोऽनुमेयः। तेन प्रकरणं तेन कल्पनीयः तथा च तेन प्रव्यपतस्यैव प्रकरणानुमेयं· तेन च वाक्यं तेन लिंगं·
तेन श्रुतिस्तय विनियोग इति पंच पदः कल्प्यः। तस्मादर्थविप्रकर्षात् समपाठ्याख्यानतो दुर्वलत्वेति न पुरोडाशपात्रं शुंध
नेऽस्य विनियोगः। कथं तर्हि कौरस्य पौरोडाशिक संज्ञा पुरोडाशपात्रं वेद्धिवर्द्धं यंत्रघटित्वता दिस्य वेहि: तदयं निर्णीत
तोऽर्थः। एकद्वित्रिचतुःपंचवत्त्वं तरपकारिते· क्रमपर्थं प्रतिवैषम्ये लिंगादीनां प्रतीयते· वाधित श्रुतिर्नित्यं समपा
ठ्याद्वाध्यते सदा· प्रध्यमानां तु वाध्यत्वेनाधकव्यपेक्षया इत्यन्यपत्ति विलंबे तोति प्रकृतमनुसरामः। प्र
वौ क्रूर इत्युदाहरणं तावैषम्यादप्यनुपपन्नं। तथा हि· तत्र वेगव्यापारस्य स्वरूपमत एव ज्ञनकतयादीर्घदीर्घतरत्वं
संभवति· अभिधायास्तु तानायाएवानुकूलत्वात् व्यंग्यनिष्ठतया चातानाद्यसंभवितामभिधानवादे विनिःशेष
षादेतो विधेर्व्यंग्यत्वप्रवेवेति स्थितं। किंचापदवस्तु गत्वापदार्थांतरेणान्वितः सोऽभिधयोपस्थाप्यते इत्यन्विता
भिधानेतदाऽर्थरूपं व्यंजनास्वीकार्या· अन्यथा नदीं कुरु इत्यादि दशाहस्य इच्छत्वे न स्यात· दुष्टिहेतोरसम्यार्थो
दास्थिते स्तत्राभावप्रसंगात् तदर्थस्यान्यानन्वितत्वात· किंच वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यंग्यव्यंजकभावइ
ष्यवसेयः काव्यसहृदयाविस्वीकर्तव्यः· अन्यथा कथं वादयोऽनित्यदोषाः अप्रमाधुर्यादयो नित्यदोषा इति विभागो गम
न स्यात· वाचस्पार्थस्याविशेषेणाकवलादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्याद्दुष्टत्वस्य चाप्रसंगात। व्यंजनाभ्युपगम

ये तूत्यं तनीयस्य वद्धविघत्वे न रौद्रादौ व्यांग्ये अनुकूलत्वं शृंगारादौ तद्दुष्टत्वमिति पृष्ठते विपागव्यवस्था
एवं संपर्शयेषु प्रपंचकस्य विदेवस्त्र वचितकाव्या ऽगुणात्वमिति त्वमिव्यवस्था न स्यात् वर्षिव्यापर्थस्याविशेषा
ताहेस्यते वास्यै यथा द्वयंगतंसंप्रति शोचनीयतां सं प्रागमः प्रार्थनया याप्तिनद्दत्वाहो न विनोक्तादिप
दयनुकूलत्वं किंतु नगस्याव्यंजकत्वात् यान्निपदमेव नन्दद्वयमप्येतद्द मुक्तत्वं गपत्वेनाभिमतस्य वाव्यत्व
स्वीकारस्य वानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चेत् न अभिधास्वीकारे संकेतग्रहं विना तदनुप
स्थितिप्रसंगस्यानुक्तत्वात् किंच काव्ये शास्त्रेवावाप्यत्वंगयोप्रतिपत्तिहेतुव्यापारस्येदनिबंधनोपेक्षते वरयं
स्वीककर्तव्यः। वैधर्म्यदर्शनात् वाच्यो ह्यर्थः सर्वैरेकरूप एव प्रतीयत इति नियतः। व्यंग्यस्तु वक्तृग्रहणादिव
शादनियतः। तथाहि गतोऽस्तमर्क इति वाक्ये राज्ञः सेनापतीम्प्रति शत्रूणां हठेनावपदेनावसर इति दूतीना
यभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति सख्या वासकसज्जां प्रति प्राप्रप्रायस्ते प्रेयानिति कर्म
करस्य सहेकर्मकुर्वतः प्रतिकर्मकरणाविवर्तामहे इति धार्मिकं प्रतिसांध्यो विधिरवक्रम्यता
मिति आप्तस्य कार्यपरवशेन वहिर्गच्छंतं प्रति दूरं मागा इति गृहिणो गोपालकं प्रति सुरभयो गृहे प्रवेश्यंता
मिति दिवसोऽस्तमितस्तस्य वधून प्रति संतापोऽधुना न भवतीति आपणिकानां न्यासात् प्रतिविक्रेयवस्तु

निसांद्रिपं तापिति । नायकागमनप्रतीवे प्रोषितभर्तृकायास्तत्कव्यकंप्रति नागतोद्य प्रेयानिति । एकस्यैव वाक्क
र्वक्तृप्रतीति तत्प्रकरणादिवशादेव वाच्यादिनेव विधेय्योर्थः प्रकाशते वाच्यस्तु सर्वान्प्रत्यविशिष्ट एव । ननु नैतद्वा
च्य वैधर्म्य । नानार्थसंबंधवादिपदेनानार्थावगतिदर्शनादिति चेत्तन । एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थस्य नियमा
त् । पदद्वये वस्पतिलक्षणायार्थस्य नानात्वस्यानेकार्थपदप्रसिद्धं यवतानियततत्वमेवेति । तथाविपत्रेत्त्व वशाद्य
भिकारिता । प्रति एकत्व स्वाभिनः सैंधवमानयेतिपदप्रयोगस्तत्रानियततत्वं दुर्वारमिति चेत्तन्नतासर्वास्ता नात ।
न तत्र सर्वैर्वाच्यैः स्वरूपं सर्वव्यंग्यानां भेदः प्रतिपाद्यते किंतु गतोस्तु प्रकरणस्य वाच्यव्यंग्ययोः । तथा च तद्वा
च्यस्य नियतत्वं तद्दर्थपुरस्कारेणैव सर्वैर्बोध्यं व्यंग्यस्याविप्रतीतेः । तद्यंविपतत्वानियतत्वरूपविरुद्धधर्मसं
सर्गो विहितः । एवं विजतस्तारास्वरूपकान्तादिभेदोपि भेदनोद्दयव्यः । वैधर्म्यसत्त्वं विपर्ययभेदः स्यान्नहानीला
नीलादेरपि नकचिद्भेदः । स्यात् । वैधर्म्यस्याविशेषात् । पटुकोच्यंपमेव भेदो भेदहेतुर्वा । यद्विरुद्धधर्माध्यास
ः कारणाभेदश्चेति । सुप्रसिद्धतत्रतत्र स्वरूपभेदे भेदः । तन्नानिःशेषस्तादृशेः मा स्वर्पस्तस्याविचार्यकार्यमा
र्थाः स्वधर्माद्भूदाहरंतु । स्तव्यानितंवाः किमुत्नधरात्मानतस्वरस्मेद्विजालिनीनां दृश्यादोकव्यप्रवनिपद दाप
र्थप्रतिशातासिधातादन्नन गतितमत्र धूर्विद्धिर्योस्वीकताश्रीः । ननु नवनिहतारे स्यास्मो किं नतीतात्रिदिव

ममगतां गोवर्द्धनपार्श्वकीर्त्तिरेखिरित्यादौ च स्वरूपभेदः । प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपः व्यंग्यस्तु । विधिरूपः । द्वि
तीये वाच्यः संशयरूपः व्यंग्यस्तु शांतेऽङ्गारिति वावक्त्रादितद्रु वितैकाकोहिनिश्चयरूपः । तृतीये वाच्यो निंदारू
पः । प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः कालभेदस्तु सर्वत्रः पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यंग्य इति । वाच्यस्य श
ब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्य तु प्रतिपदं शब्दैकदेशोऽप्यतत्कालादितदर्थवर्णसंघटना इत्याश्रयभेदः । वा
च्यस्य व्याकरणकोशादिमात्रेणावगमः । प्रतीयमानस्य तत्प्रतिभानैर्मल्येनाप्यधिकं नेति तापकभे
दः । वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रं । अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्य
भेदः । गतोऽस्तमर्क इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एकः प्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः । कस्य वा ण होइ रोसो
दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं सभमरपउमग्घाइ इति वारिअवामे सहह सपरिणहं । इत्यादौ वाच्यार्थः सखीबोध्या
सखीविषयः तत्र हि वाच्योऽर्थः सख्यामेव तिष्ठते । प्रतीयमानस्तु मम परेणास्या अधरः खण्डितो न त्वय
पतिनेति ज्ञातव्यं तः । एवमेवं वैदग्ध्यमित्यस्य प्रतिवेशिनी इदं मया समाहितं पुनरेतत्त्वया न विधेयमिति स
स्योपपतिः । एवं स्वपत्यादिविषयो भावीति विषयभेदः । एवं स्वरूपादिभेदाद्वश्यमंगीकर्त्तव्यो वाच्यव्यंग्य
यो भेदः । किंच वाच्यवाचकभावतयोरपि वैधर्म्यमस्ति भेदाव्यवरूपः । यतो वाचकस्य संकेतितार्थापेक्षाः संकेतितम

त ह्यसर्वैःऽपि धा प्रवर्त्तते । न त्वेवं व्यंजकः । अन्यत्रापि व्यंजनपाप्रसंघजननात् । यद्योक्तं तात्पर्यविषये शब्दः प्रमा
णमिति तद्दूतोव्यनुपपन्नं । यतो व्यंग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यत्वा
न्यथा सर्वत्र सर्वव्यंग्यप्रतीतिप्रसंगात् । तथा च यत्र वाराशीरकुडुंगे स्यादौ व्यंग्यप्रतीतावपि वाच्यस्यैव वाच्यत्व
विश्रामस्तत्र तात्पर्यविषयो व्यंग्योर्थः कथं प्रतीयेत । प्रत्ययः शब्दः स्यक्रमपतेत समतरोऽस्तेन तात्पर्यमेव व्यंग्य
प्रतीतौ व्यापारः इत्यपि निरस्तं न स्यात् तात्पर्यमपिधावानप्रतीयमाने र्थे व्यापारः । ननु मुलक्षणा नहि वाच्य
वत्रस्यापि व्यवस्थितो विशेषव्यपदेशाहेतवः । यतो रामोस्मि सर्वं सहे इत्यत्र रामपदेन सर्वं दुःखभा
जनत्वं प्रत्याख्यानरचेद्वतं समद्यचितेन्नत्याभिमानेत्यसामांटतन्नेतत्व्याख्या दुर्लजनो धत्रे यथो द्वैः शिरःव्य
र्थं सप्रति विधतायनुरिदेत ध्यायदो । साक्षितारामरागा प्रियतीवितेन्द्रकृतं प्रेम्णाः प्रिये नोचितमित्यत्र का
तरत्वं । रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणौ रित्यत्र रवरकृपराणादिहेतुत्वं चन्नस्यतेः तो रामपदे लक्षणस्य वानेकोप
नति । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादि विशेषव्यपदेशहेतुत्वमेव नि । एवमन्यशैलादिविस्तातानात उक्तं भाक्तमार्गि
त्तरव्यहतिः । लक्षणीयविशेषावगमस्य प्रकरणादेः सायेक्षताशक्यार्थेन स्यात् । अतो नास्य व्यक्तिरिक्तः प्रती राम
यमानः । मैवं । लक्षणीयस्य नानात्वे विहिनानार्थसंबंधवादि पदानियमस्येव नियतत्वमेवाननुच

निपतसंबंधो मुख्येनार्थेन लक्षयितं शक्यते। प्रतीयमानस्य प्रकरणादिवशेन निपतसंबंधात् निपतसंबंधः
संबंधसंबंधश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणोपग्रेदर्शयिष्यते। किंच। अत्राप्यभिधापक्षेऽपि हि विवक्षितान्यपरवाच्ये
कथं लक्षणापक्षस्य र्थवाधापावादूनात्। तत्रापि तात्पर्याधीनोन्वयानुपपत्तिः अत्रितोपातीत्यादाविवं इति चेत्। न
। लक्षणायां प्रयोजनं निपमातात्स्य व्यापारांतरसाध्यत्वात्। तदर्थं व्यंजनास्वीकारे किं प्रयपतोपि लक्षणा
या। अप्रयानिरूढलक्षणायामपि वान्यत्राप्यलक्षप्रयोजनानपेक्षेति चेत्। न। अपपादिसंकेतग्रहसापेक्षाभिधातद्वा
परव्यार्थवाधतद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य परव्यार्थसंकेतग्रहस्य वसापेक्षा लक्षणा। तत्कथं रूढेः प्रयो
जनस्य वाभावे भवेत्। यतः संकेतग्रहसापेक्षा। तस्य वाभिधापक्षस्य तात्पर्यार्थस्य पाप्तुः। किं वा न लक्षणाव्यंजनयो
रभेदः। लक्षणायामुपजीव्यत्वेदव्यापारात्। नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमपि तिध्वनं लक्षणा यामपि तिवाच्यं। अ
भिधोपजीवनेनापि भावात्। न च लक्षणाभिधोपयादभाषै वार्णमात्राद्भावात्। गायि हि दस्यपते रसादिव्यं
जना। न च वर्णमात्रे भिधा लक्षणा वा। नापि शब्दानुसा यैः। चाविकमत्र न चकोनं न त्रिभागा वन्तां कनाद्वावपिप्र
सिद्धेः। तस्मादभिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणासुरीव्यो ध्वननव्यंजनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायोन्यापारो
ऽनपह्नवनीय एव। तत्र अत्राप्यभिधापक्षेऽपि हि त्यादौ व्यंग्योक्तौ निपतसंबंधः। कस्मात्। बह्वोदरोऽस्मादाव

का॰प्र॰ ।नियतसंबंधः।नियतसंबंधत्वं च वाच्यव्यंग्यप्रतीत्योर्हेतुविषयतात्पर्यकप्रश्नार्थं तस्याभावः पथिकरूपैकविष
यत्वात् अद्वितीयेतु तदभावः सर्वोतत्कांतादिविषयपर्यायादि तिकेचित् तत्र सम्यगाभाति। नस्य यस्यनियतसंबंध
त्वमेवः व्यंग्यस्य तु तथात्वमन्यथा त्वे वेति पूर्वं प्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणानि प्रतिनियमसाधारणानि नियत
संबंधत्वं वाच्यं। न वा कृतं तथा भवति। यन्मते तु प्रत्ययमेव सर्वे वाच्येव सत्यतया प्रतीतिर्द्वितीये तु कांतस्यैव सत्यतया
अन्येषां त्वसत्यतयेति नियतानियतसंबंधत्वमित्याहुः। तदपि न मनोरमं। यत एवं वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वा
सत्यप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमापद्यते न तु व्यंग्यप्रतीतेः। तस्मान्नियतसंबन्धत्वं तेन वाक्येन स
हृताव्यत्वरूपसंबंधनियमः इति पूर्वोक्त एव व्याख्यापाठः। संदर्भ्यस्तां वर्धापयन्। विवरीतुम् अपरप्रत्नदृशीवसंदेहरता
गात्रिकमनस्या। हरिरागोदाहरणान्यत्र सांदेहसान्निध्यात्रिविधे इ। अत्र हास्यहेतुर्दर्शितानपनस्य स्तपोत्पत्तिं वंतानिमी
लनेनस्मरपरामर्शप्रयुक्तेनपयस संकोचः। तत्रोविद्रस्ताः स्वस्थ्यं नेतास्मिन्नस्ति गोपनीयांगस्यादर्शनेन निर्वेतत्तोनि
धुवनादिलंभितमिति संबध्यसंबंधानियोजिते। वदंतीति नः। स्त्रक्रियाकारकादिपुरस्कारेणाशाह्वा नावृतत्रिविधं वि
धिप्रभावपुरस्कृतत्वेन संभवतिधर्मधर्मिभावस्थ प्रपंचगोचरो वा स्यात्तत्तु न गोचरो ना नाथः। प्रपंचस्य राम
वाच्यत्वात्। नाथः। वुद्धगोधर्मप्रत्यक्षत्वात्। अतः पदपदार्थंचभागमंतरे सो वसत्त्वं ज्ञानवित्यादिवाक्यमाह

५०

मेवार्थं इत्युत्स्वाचकमित्याशिषंते॥ अत एतन्मतानुसारेणाप्रतीयमाने विवाक्यस्य शक्तिरेवेति न वाक्यांय
तो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदार्थकल्पनाऽवश्यमंगीकर्त्तव्या व्यवहारे तेषां मदनपस्वीकारात् तथा दिव पदप
दार्थकल्पनाः वियाद्(?) शापापविनांगीक्रियते कुतस्तर्हि प्रकृतिप्रत्ययविभागः। वाक्यार्थ एव वाक्यस्य सं
केतग्रहमपाक्षिपेदिति चेत्। न वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानन्त्याच्च तत्र संकेतग्रहस्याशक्यत्वात्। अविधापागतिर
स्कारोऽचक एवं स्फोटविवाच्यवाचकभावः। पारमार्थिकभेदाभावात्। तस्मात्तन्मतेऽपि विविध्यादिव्यं
ग्य एवायमिति महात्म्यं। न तावदसंबद्धमेव वाक्यात् प्रतीयते। सर्वस्मात् सर्वोपलब्धिप्रसंगात्। संबंधश्च
व्यंग्यव्यंजकभावो नवत्रानियताद्ववतीति प्रतिबद्धत्वापादेवमवतीत्युपेयं। प्रतिबद्धोऽप्यर्थो न स्वाविके
टत्वेनाज्ञातो व्यंग्यं प्रतिपादयति। सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसंगात्। एवं च व्यंग्यव्यंजकभावोऽनुमेयानुमापक
भाव एव पर्यवस्यतः। पतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च समपक्षसत्वत्वेनासत्तारूपत्रयवतो लिंगाल्लिंगिज्ञा
नमेवानुमानं। तदेतदुक्तमनुमानं यत्तद्रूपरहितं ते नानुमानेनानुमितिपारूप्यतेन तत्वतिरिक्तपाव्यक्तेति हि
तस्यार्थः। एवमनुमानादेव व्यंग्यप्रतीतिः। तथा हि। भमधम्मिअवीसद्धो सो सुणाई अज्ज मारिई तेणा। गो
लाणाइकच्छकुडुंगवासिणा दरिअसिंहेणा। संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरं निकुंजं पुष्पावचयादि

का प्र·

हेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य तन्निवारणायाविनयवत्या इयमुक्तिः। तत्र निकुंजवासिसिंहकृतबाधश्च
निहृत्या गृहे भ्रमणाविधिर्विध्यः स एव निकुंजभ्रमणायोग्यतानुपपत्तेः प्रभवतिपयतपीहभ्रमणात्तत्र
द्रुपकारणानिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं। निकुंजेवासिंहोपलब्धिरिति व्याकवितद्धोपलब्धौ पर्यवसानात भ्रम
णास्य व्यापिकाभपकारणाभावोपलब्धिः प्रतीनात विरुद्धं यद्रुपकारणांतदुपलब्धेः। यथा नात्र तुषारस्य
स्पर्शो वह्नेः। अनुमानं चेदं गोदावरीनिकुंजं भ्रमीहभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वादिति। अत्रोच्यते। भीरोर
वीरस्य भावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यं वीरस्य भावस्य वा विशेषो हासीन्येन तस्मापान्यस्येव वा
। योग्येव्यभिचारः। प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिनाप्यादिशा पावातादृशस्यापि तत्र भ्रम
णादर्शनात्। अत एव नान्योपि पक्ष्ये पेतु विरोधः स्पर्शादिशेकपायोग्योपि भवेपनपावाश्च तोविभ्यतोपि
भगयादिकुलहृत्तेना सिंहवदेशो वीरस्य भ्रमणात्। किंच पशोसिंहसद्भावोनप्रानान्नरेणावधारि
:। किंतु पुंश्चली वाक्यादेव धारितः। न चैतद्वचनं निश्चायकं यत्रोन मयं संबंधो निश्चयादित्यनिश्चय
रूपासिद्धिः॥ एवं निःशेषपक्षे सादौ चं देनरव्यवनादीन्यपि भोगव्यं तत्योपात्रानि। नवता नितघ्ना राम
प्यानि। कारणान्तरतो पि संभवात्। अत एवात्रस्मानकार्यं चं नोपात्रानि। अतोनं कोनिकाकथ

मनुमानस्यात्। ननु व्यक्तिरपि कथं नैरिति चेत् सत्यमपदस्याहित्यादिनिदर्शनः। अस्माकमपि तत्साहित्य
नानैकान्तिकताव्यतिरेक इति चेत्। भवेदप्येवं यद्येवं प्रमाणत्वादेवधारितं यदेतत्। नन्वेवमस्ति। व्यक्तिरपिक
पतादृशाद्भवेदिति चेत्। धिक्। प्रत्यक्षव्यंतनापानव्याप्तेनाविपक्षधर्मतायानिश्चारत्वात् प्रसंगात्। किंतु संभावितादप्येवंवि
धादेवंविधोर्थः प्रतीयत इति मुक्तीभव॥ इति महामहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपे पंचम उल्लासः॥ एवं
गुणीभूतव्यंग्यभेदे निर्णीते चित्रभेदे दर्शयितव्यमवसरः। तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्रत्वेन भेदद्वयं प्रथमोल्ला
स एव दर्शितं। तत्प्रभेदास्त्वलंकारप्रभेदप्रदर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यंतीति। न किंचिदवशिष्टं। तत्र प्रदर्शनीयं त
थापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपन्नं। शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यं नैरपेक्ष्येणानुपपन्नं भात। उपलंभेवि
वेऽप्युभयसत्त्वभावे तृतीयभेदप्रसंग इति तदुपपादयति। शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतं। गुणप्राधान
तस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः॥ शब्दार्थालंकारयोरेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण न विभागः। किंतु प्राधान्यपु
रस्कारेण। तथा च न कश्चिदनुपपत्तिरिति भावः। ननु तथापि विभागोऽनुपपन्न एव। यतः केचिच्छब्दालंकार
मात्रं केचिदर्थालंकारमात्रमुरीचक्रिरे। न तु कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्। मैवं। केऽप्यभियोगिकारिणः।
तथा चोक्तं। रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः। न कांतमपि निर्भूषं विभाति वनिताननं। रूपकादिमलंका

का॰ प्र॰ रवांसमाचक्षते परे । स्तपांतिसं च वक्तव्यत्रिं वा वां वाह्यं स्यत्तं कृतिं तदेतदाहुः सौ शब्दां तात्पर्यव्यक्तिरीतिः स्फुरीताः शब्दा
भिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नइति । अस्यार्थः । अर्थस्यैव विभावादिरूपत्वेन रसव्यंजकत्वात्तद्विषयो रूपकादि
42 रेवालंकारः कैश्चिदुक्तः । केचित्तु । काव्यस्यालंकारो वाच्यः । काव्यं कविकर्म शब्दरूपं चेति तदाश्रितालंकृतिसंविशि
ष्टोऽयमिति रसालंकारः । रूपकादिस्तथाश्रितोऽलंकारो वाच्यः । अलंकारपरो वाच्यः । काव्यं कविकर्म शब्दरूपं चेति तदाश्रिता
लंकृतिसंविशिष्टोऽयमित्यलंकारः । रूपकादिस्तथाश्रितोऽलंकारो वाच्यः । अलंकारपदप्रयोगस्तत्र योगादेवे
त्वितो द्वं ति । व्यक्तयत्रिरेव काव्ये नार्थालंकार इत्येतदाह । तदेतदाहुरित्यादि । शब्दाभिधेय इति । भावेवद्वर्थस्याभि
कविसंरम्भताप्यत्तत्पर्यस्येव शब्दस्याभिरसप्रतीतस्य य यो भिव्यतइ पया । श्रितोप्युभयरूपोऽलंकार इति । त
त्र शब्दवैचित्र्यं यथा । प्रथममरुणछायस्तावत्ततः कनकद्युतिस्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः । अत्रार्थालंकार उप
मा गुणीभूता । शब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानं । आमनमाप्रिकवैमत्रैव संदर्भतः प्राधान्यस्य कविविवक्षा राम
मात्रनिबंधनत्वात् । अर्थवैचित्र्यं यथा । ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खल
लाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजंति । अत्र शब्दालंकारोऽनुप्रासः स

गुणीभूतः । अर्थालंकारस्तु सपद्यपः प्रधानं । यथा दंडे दाडुंभोगसमाश्रितत्रिवर्गहरणा तावद्याचात्र किंचिद्व
ग्यमत्वे ष्यदपकाव्यत्वं तथोक्तं पूर्व्यमेवात्रा सवप्रवा । एवां भेदाश्चालंकारद्वेदांडुवंती सन्नलंकारनिर्णयवेनैवतेति सो
ष्यते इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपे दशम उल्लासः । एवं दोषगुणालंकारान्नैरूप्य भेदे निरूपि
ते प्रा प्राव सरतया दोषाभावादीनि लक्षणान्यनिविशेषणानि विवेचनीयानि । तेषु च भेदाभावः प्रधानं । तथा
ति दोषे गुणादेरविद्यमानत्वे किंचित्करत्वात् । परं तु । स्यादेव दुःखं तदर्थविशिष्टत्वेऽपि न दुर्गतिरिति । सति तु दोषाभावे
गुणादिकं विनापि किंचिदल्पार्थस्य भवति । अपदोषकत्वेन विगुणस्य गुणा इति न्यायात् । अतः प्रत्ययं तस्मिन्नि
यतो वेदप्राधान्यस्य स्वरूपतो निरूपणानन्तरं प्रवृत्तियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वा त्वाद्वेपावदिचवतदाना
संभवाद्दोषाणां निरूपणीयाः । न च सामान्येनापि ज्ञाते विशेषेति सामेतितत्सामान्यलक्षणमाह । मुख्यार्थहि
तिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः । उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः । मुख्यस्यार्थस्याह
तिर्यस्मादिति व्यधिकरणे वा विशेषणं बोध्यं । हतिः कर्तसाधनो हेतिश हेतुरित्येको । मुख्यत्वं च प्रधानस्य न शाब्द
त्वं न तस्य तौ येनार्थासंगतिः स्यात् किं तु ... रसश्च मुख्यस्तदाश्रयादिति रस्यत इति रसस्तस्य शब्देन भावादि
रम्भु पसंगतो न चैवं नीरसे पुनः कश्चिद्दोषः स्यात् । विपात्यापावादिरसत आह । तदाश्रयाद्वाच्य इति । आश्रय

रागाभ्यपः। तथाच तेन रसे ताभ्यपरागादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्यो मुख्य इत्यर्थः। नचैवं मुख्यशब्दार्थस्यता
नात्वेनाननुगमः। काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात्। तदेवं रसवति सर्वत्र वदोष्या नीरसं तु अ
विलम्बितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातकत्वं हेयत्वं इति मन्तव्यं। नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं न तु वाच्यादी
नामित्यत आह। उभयोपयोगिन इत्यादि। अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापारवतः पदवाक्ययोर्वृत्ति
ते नाम पदांशवर्णरचनेसंगृहीते इति प्रकाशकारस्वरसः। नच तत्र बीजाभावः। अन्यथा वर्णस्यापि तादृशपदेनै
व प्राप्तेः शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः। स्यादेतत्। हतिर्विनाशः। नव दोषे तारसो नाश्यते तस्माद्दूत्तसरणेषे त
तायेवं। हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात्। नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वव्याप्तिः। अस्थाने सन्निरेव हतिशब्दार्थः
तर्हि यत्र रसस्योत्पत्तएव यदेवापकृष्यते तत्राव्याप्तिः। तदेतन्नित्यानित्यदोषयोरिदं द्वयोः करातरनिशावगंतव्यमेव
सन्नपि वैकेनापकृष्यमाणाभावपरिहारः। किंचार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन
इति। अत्र वदमः। उद्देश्यप्रतीतिविघातत्वं लक्षणापकर्षो हतिशब्दार्थः। उद्देश्या च प्रतीतिरसवस्यविलम्बिताऽनप
कृष्टरसविषया चा नीरसे तस्य विलम्बिता चमत्कारिणी वार्थविषया। तथाच तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषा राम
मविशिष्टं। यतोऽपेक्षकविरसस्याप्रतीतिरेव। क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः। क्वचिदचमत्कारितस्वरूपावसिद्धेरि

ष्टं दुष्टं प्रतीयमानस्यादोऽन्यक्रमेणैव । तद्द्विधा तत्कर्तृता च कस्यचित् स्वासाहात । यथा समुदायानां । कस्यचित्पारंपर्या
या शब्दादेर्दोषाणां । तेषु विकल्प्य द्विदर्थोपस्थितेरसाभावात् । यथा असमर्थत्वादेः । कस्यचिन्निहितार्थत्वात् यथा निह
तार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् । यथा च्युतसंस्कृत्यादेः । कस्यचिन्निहितत्वात् । यथा क्लिष्टत्वादेः । कस्य
चिल्लक्ष्ये दुर्वैपुरव्यवग्रतोपायादनेन । यथा निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरोधकप्रथमोपानेन निधिपरीतोपस्थानेन
ता । यथा व्यविरमविरुद्धमतिकृत्त्वादेः । स्यादहनीयं । विघातकत्वं कस्यचित् तत्तानयात् । यथा अप्रतीतत्वादेः । कस्य
चित् स्वरूपमात्र एवावस्थानिहतार्थत्वादेः । सर्वोऽयं द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण
समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा च्युतसंस्कृत्यादिः । अन्यादृशस्त्वनित्यः । यथा अप्रयुक्तादिः । अथ विशेषलक्ष
णानि वक्तव्यानि । तत्र द्विविधाव्ययं त्रिविधः ॥ शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्व
मुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्क्रमेणैव दोषभेदा निरूप्यन्ते । इति शब्ददोषाणां प्राथम्यं । शब्दस्त्रिधा प
दं तदेकदेशो वाक्यं वा । एवं च तदाश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां तावत् प्रकृतत्वेन प्राथम्यात् प्रथ
मं तद्दोषाणि निरूपणानि इति पर्यायः । तत्रेदं निरूप्यते । एवं च तदेकदेशस्यापि पदाश्रयत्वादि प्राथम्यात् तदनि
रूपणास्यैव प्राथम्यमपह्नुतीति । अत्र त्र्यात्मकः । तत्प्रयुज्यते । पदं तु पददोषेष्वेव यथा तं तं वदे चितपदैकदे

शब्दो पादादृतिमपादघोतत्त्वातिप्रनोरप्यं। अत्र स्वैवांत व्यापि पदैकदेशदोषत्वे न प्रत्ययमात्रविधानापादनेऽकि
पुत्ररत्नमिति। वपंत्तालोवपाप। ऽपदेशो तावत प्राप्यम्यादिविवारणात्। अतिदेशस्तु पदेशानंतरमेवान
च पदैकदेशो दोषापदेहाः। अतिदेशेनैव तत्प्राप्तेन्नायवात। न च पदैकदेशत्वात् पदेशः। पदेवतिदेशर
तिवाच्या। पदैकदेशाहृतीनामपिके पांचित पदहुतित्वेन तद्व्यं पदेषु पदेशस्यावश्यकत्वादिति। पद्दोषवि
शेषहृस्तामात्राहा। दुष्टं पदं श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं। निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवा
चकं त्रिधाऽश्लीलं। सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टं। अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्सम
मासगतमेव। दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणापदत्वे विभागवाक्य
भावाननुरूपानुपस्थितौ कथं लक्षणावाक्यत्वनिर्वाह इति। उच्यते। रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ न त्वयलक्ष
णयोरभयोरविप्रत्ययः। यथा ग्रामादृतमनवसः। त्वकश्चो त्रातो दृपारितम् तेभ्यइती दृपलक्षणास्तु त्रेगोतमा
पो। अत्र दैवापानक्षमावाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमिति त्रत्रिधेति निरर्थकांतस्य विभागवाक्यत्वेन लक्षणांशेऽनुपपो
गादिति चेत् न। अश्लीलत्वशब्दस्य व्रीडादिव्यंजकत्वं तत्पसाधारणेकावयवशक्तिविरहेणानानार्थेत पालसेनात्रया राम
र्थबोधितस्य तदर्थबोधतात्। तत्र श्रुतिकटु वेदपदविरुद्धं ऽतकत्वे तत्त्वपुनषमेदेनानिपतंत व्यापितत्त्वेनकता

वध्येदकरूपवत्त्वं विवक्षितं तत्त्वपररूपवर्णाविवक्षितं तत्र वैवर्ण्यं चेत्वाऽदौ। अनंगमपंगलगहतायांगमंगितरंगितैः।
तच्चंग्यालिंगितैः कं वेकात्रार्थ्यं लभतेकदा। अत्र कात्रार्थ्य पिनिपद पहल वर्णा प्राप्ता। किं पुनरस्य हृषकताबी
ज। उद्देशेन नकत्वविति चेत्रातो द्रादवपि दोषत्वं प्रसंगात। प्राकर्ष व्यंजकरवनापध्य गुंफितपे वतदुद्देशपती
तिचेत। तत किं ताद्दृशत्वेन तान्तंतत्रयाऽनत्स्वरूपनुपसद्देद। नायः। एकविशेषव्यंजकत्वात् तानेपि प्राप्तिकना
दरापदस्य वर्णानोद्देशाभाव प्रसंगात। न चेष्टापत्तिः। अनुपवविरोधात। अपितु सर्वाद्यः प्रमाणां नस्य
विदित विशेषानाविर्भवतउद्देशयति नान्यत्रेति प्रमाणापत्ति। किं चैव वैपाकरणादौ वक्तृहिंसि निवेधनोद
पत्वाभावः स्यात्। अत्रोच्यते। त्वात्र शब्दप्रयोगे कर्तृणां पतापक शब्दप्रयोगस्थाश्रोतृतद्देगोरस्मापकर्णो
पेक्षितस्य वतद्वोतं। अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः। तस्य कर्णोपतापाहेतुत्वात। अत एव वानुकरणो वैय्या
करणादौ वक्तृहिंस्त्रोतृद्विपारेद्रादोरसेवंग्येनीरसेवकाव्येस्य दोपत्वाभावः। आद्यतस्येवानुकरणीयतयाद्य
पत्स्याभावादिति ये चैतत्स्वभावावगमेनोद्देशाभावात। ततीये वस्त्रोतृत्वेनान्द्देशात् वनुर्थे तदनुगुणत्वेनो
द्देशाहेतुत्वात्। पंचपे प्रख्यार्थं ततेरभावात। एव पर्योविस्य प्रकरणादि विशेनाप्यनुद्देशकतपादोषत्वाभावः
पपघते। कतमस्कृतिवक्तानम्बलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणात्तलक्षणानुगमोपत्रपठायां संस्कारकव्या

का.प्र.

करणात्मकत्वाभावेन रूपकत्वं न तु भावाभावाव्यक्ततमसंस्कृतीयपर्यः। देश्यं तु न लक्षणानिबद्धं किं तु तद्विषयः। संस्कृतश
ब्दानां वक्रत्वेन वचनेन संस्कृतत्वात्रतत्राप्तिव्याप्तिः। यथा। एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुरप्रान्तं हं
त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते। तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना दीनं त्वामनुनाथ
ते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः। अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थे व्यक्तसंस्कृति। सामान्यतस्त्विवादिसूत्रेणाप्रा
प्रस्यात्मनेपदस्य नियामके नाशिषि नाथ इति सूत्रेणाशिषि नियमितत्वात्। तस्मात्र व्युत्पत्तिन पुराणि
त्यपठनीयं तत्तु नाथत इति रूपं संस्कृतमेव लक्षणव्यवच्छेदविरोधेन तद्धेतिवक्तव्यम्। एवं चार्थदोषत्वं प्राप
त्यपि तु। मैवं। यत्र शब्दपरिवर्तने विपरीतार्थदोषानुवर्तते तत्रार्थदोषत्वं। यत्र तु शब्दपरिवर्तने तस्य श
ब्ददोषत्वमिति विभागात्। अत्रार्थाप्रतीतिहेतुकता वीजमिति नित्यदोषत्वं। अनन्तरोक्ते त्वर्थपरत्वाभावाद्दो
षत्वाभावः। अप्रयुक्तं तथाम्नातमपि कविभिर्नादृतम्। यथा। यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभा
व्यते तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा। अत्र दैवतानि पुंसि वा इति नाम्नातोऽपि पुंल्लिङ्गदैवतशब्दः
कविभिर्न प्रयुक्तः। ननु चात्र किं हेतुकता वीजं तावच्छक्तिविरहः। तस्य वाचकशक्तिसत्त्वात् विरहे हेत्वविनाशि
त्वाच्छब्दानुशासनेन तदुक्तहेतुत्वे प्रतिबन्धकाभावादिति चेत्। अप्रयोगो वाच्यप्रतीतिविलम्बकत्वादत्र वक्त्र

ष्ययपकादावदोषत्वं। उद्धरति नेकादस्यं पर्याप्रतीमविलंवस्य तत्रानुद्देश्यत्वात्। तावत्कतमत्तादशकविसमयविलंघ
नप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतयापुरव्यापर्यविच्छित्तिः। हषकेतावीतं। अन्तरप्यवानुकरणोद्देशत्वाभावः। पपकादाव
प्यदोषत्वेऽप्यन्यत्राप्रयुक्तत्वस्यानस्यापितदर्थे कदापिः प्रयोगस्य दर्शनेनैवगुप्तताभावादिति। अस्य समर्थपि कल्प्या
र्थे नत्रु। नेनपत्रार्थे परिपठितयापिप्रयुक्तस्यानस्यापितदर्थेऽकु। कृतत्वेनं विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितत्वमि
त्यर्थः। समर्थस्यैवासामर्थ्यविरुद्धमिति चेत्तत्। उपसंहारो पत्रीविविधातसामर्थ्यस्य। यथाहनेधानोः पद्धति
तु घनत्वं यादृक्षुपदार्ढपदोपसंदानेन मार्गीपर्यायसंदानेनवा गतौ सामर्थ्यं नैपुनरविशिष्टस्य। यथा
।तीर्थान्तरेः प्रमाने नत्यमुपाश्रितमत्तक्रियः। कृतस्नोतरिच्छिनीयेव्यहेतिसंप्रतिसादरं। अस्यार्थानुपस्थि
तिर्द्रूपकतावीतमिति निमित्तां। निहतार्थमिति हतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धेन तयाव्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य
तत्। गूढे व्यर्थे कुविप्रयोगात्राप्रयुक्तसंकरः। उदा। यावकरसाईयादप्रहारशोणित कवेनदर्शितेन। पुष्पा
साद्यमतरनाविनोकायपरिचुंवितासहसाप्पत्रशोणित पदे। अस्य रुधिरे प्रसिद्धिः प्रसिद्धिकायत्वेनोक्तं
तत्त्वकपेविवक्षितार्थे। रूपकतावीतं प्रसिद्धस्यैवहानुपस्थित्यावि दक्षितस्याविलंवोपस्थितिः। अतोपपका
दावदोषत्वंतत्रोपस्थितिविलंवस्याविसहृदयसम्मतत्वेनाविलंवानुद्देश्यत्वात। अनुवितावविवक्षितार्थ

का.प्र.

५७

तिरस्कारको ऽर्थोपस्यततापश्चात् तपास्विपिर्याक्रचिरेरादल्लम्यतेप्रपलतः सात्रिपिरिष्यतेचपादप्रयांनितापाम्नु
गतिंपशस्विनोररामाञ्चपेधेयश्रुतामुपाडाताः। अत्रशौर्यप्रतिपाद्येपदांतरानपंक्षपेवमध्युपदंकांतरतापादि
व्यनक्ति तदर्थेनस्यादर्शनात धिरद्धप्रतिकूलपदांतरमापेक्षंतथांतितस्याद्देदः। दूषकतावीजंचविवक्षितति
रस्कारार्थोपस्थितिः। अतोऽस्यानित्यदोषत्वं निरर्थकं। अविवक्षितार्थको हूतनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमितिपा
वता अनएव वा कालंकार मतयमकादिनिर्वाहकंचखलादिपदमपदुष्टं लक्ष्यनिपातलपंचादिपदं बहुवचना
दिवा प्रदा उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरदैतमम हिगोरोम्नि वांछितंप्रसिध्यतु भगवतिपुष्यंत प्रसादेन।
अत्रहिपदं। अर्थस्याविवक्षितत्वात् दूषकतावीजंस्यचिंतयतोरलक्षितता वदर्थानुपस्थितिः। पदांतरैरेवपाव
दाभिधेयोपस्थापनात। नचैवमवाचकादौ। तत्र तदभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदांतरैरनुपस्थापनात्तत्ता
विप्रतिकूलवर्णविशेषविरोधिता। चादीनां सार्थकत्वस्थले विरसविरोधित्वप्रसंगात। स्वरूपस्यतादृप्या
दितिउच्यते। निरर्थकं प्रपंतानस्यववाविसहृदयानां वैमुख्यं दूषकतावीजंः प्रयोतनानुसंधानव्यग्रतान
। अवाचकं। विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिताः क्वापिनवाचकंपत्रदित्यर्थः। अतएवासपर्यापु एप
डेदः तस्य क्वापिधर्मिणो कारतात। एतादृशविशिष्टविरहश्च कवितधर्मिशोशक्तावविविवक्षितेप्रका

देशान्तरविरहात्। क्वचित्प्रकारे शक्यावच्छिन्नधर्मिविशिष्टशक्तिविरहात्। क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरविशि
ष्टपावात्। तत्राद्यं द्विधा। अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं। तयोराद्यं यथा। एवं यत्कोपस्य विहंतरायदं
यवंति वरपाः स्वयमेवं वदे कृिः। अपर्थेन्द्रलेनतंडस्य तंतुनानत्रातहादीनवविद्विपादरः। अत्र यर्वाईत
ति-यरूपायद्विपातकतवादात्वेविवक्षितयितिद्वितीयाद्वैतद्वैयरीयप्रदर्शकं तत्तुयदेग्रहतरिप्रयुक्तंत
त्रेचतायत इति योगमपेक्ष्यतस्पष्टात्वेवि न विवक्षितयादात्तयाप्रकारेरा स्वेयनाचकं। अनपेक्षितयो
गं यथा। हाधिकसाविलेतामसीशशिमवीदेशायथापत्रसातदिग्गेयरत्तोधकारितमिदंदः पदिनंकल्पि
तां किं कुर्मः कुशलेसदैवविधुरोधाता न चेतत्क्वचित्ताद्ग्यामवतामवाभवति मेनोतीवलोकोधकना। अत्र
दिनपदं प्रकृतशमयपितयर्थेविवक्षितं। तामसीमिनेनन्नध्रुयत्तयोगपयवस्यवैयरीत्याविधानायोपा
दानात्। तत्रेच धर्मिविशिष्टयोगमनुपेक्ष्यैव हत्यादि नंदिनवे नराक्रमेन पुनः प्रकारांपयत्वेनेत्यवाचकं। द्वि
तीयं यथा। तन्नं तलेयदेशामयवं वर्तितवारिदः। रदईक्षितमच्छायाताककुधानेव हेमतो। अत्र तत्लधरश
ब्दस्य तत्लधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्यं विनसमदेधर्मिलिसामर्थ्यं। यद्यपि योगशक्तिमत्रापि स्यत्सवे तथा
पि रूपप्रतिबंधादनतिकल्पके तलीयंतु उपसर्गमिसमर्णीदर्शितहगतमन्यपावा। तयोराद्यं यथा। तेथा

का॰प्र॰ कोऽहेतुर्नालोनरवकिरणान्मुसतकेसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाः प्रसराः किसलयो मंसमंतीरमंगानय
र्तेनन्त्रानुकारेतु यतिनितं तनुत्वच्छलावरायवापीसंभृतां भोक्तरोमांछिदग्धदमिनवोदेदूं पादोपवाभ्याः। अ
त्र छिद्भाति र्दीर्दरसो प्रपुक्तः। न वधारसो ह्वाररसावेवासमर्थः। छि संसर्गे ताकरसो नियमित शक्तित्वात। अत्य
न्त नाकपतिषु वाचकत्वां प्राप्य भ्राडित्यादे उदाहृद्दि प्पते। तदेवनि हि नसो प्रकाशो घदस्य मर्थे घर्मघ मिरातो
र्द्व पोरवि शक्ति विरहः अवाचकेतुध मं पात्रेमः। विदधादि मिदा हरतोतु अवाचक प्रकरणम ष्येऽसमर्थस्ये
वेति प्रनवितात द्वाक्यावा वकत्वो दाहरणान वन्तो कनि वंधनं संदे मं विहदृचेत्पनादेयं। कृषतावीतंतु विकृत्ति
ता थांनु पस्थिति रिति निमत्तवायं त्रिधाश्लील मिति। यश्मीरस्यात्ती यर्थे सिध्यादित्वान्न च प्रत्ययः। कवि
लकवाद्दे कस्यत्वो नयाचकांत्स भावव दितिय घं वसत्रं। कांसपावश्चाति प्रत्यत्रा रति व्रीडा जुगुप्साऽमग
लव्यक्तिहेतुकत्वद्विशेषोवनो वाः। नचैतत्र अनेऽनति प्रत्यक्षमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहेतुकं कांति
मत्कृता नार्थो पमश्लील शब्द इत्यर्थः। तद्य प्रत्येकं त्रिविधं। कुचिद्दि वक्षित स्यैवार्थस्य व्रीडाद्यात्तं व न व्रातः।
क्वचिदविवक्षितस्यानिर्वाहिताः तथा व्रातः। क्वचित्तादृ शार्थस्यानिर्वाहिताोविसम ति मात्र हेतुता। तस एषु व्राति प्रस
। क्रि वि उ द्यद्दुपतो। तत्र व्रीडा व्यञ्जकार्थान्तरस्य तथा भावोपयाम साधनं स्मर हृत्य स्यघत्रान्य स्यावित्तोक्स

तेन तस्य धीशालिना कोपः सहेता तालितां स्रुवं । अत्र से प्रार्थकस्य साधनशाद्वस्य पर्व्यंत नपर्थ्यो तरं तु गुरुसा
व्यक्तौ तथा सततार्थ स्मृति पात्र हेतुत्वं पर्याप्तानी लाताम ह सा हतो न्य द पि ताति इरं क द पा घट: कश्चित केसर
कविते स्मराइव व्याघी ल्यनेत्रे स्थितः । मुग्धा कुञ्चलितानननेनददतीका पुं स्पिता तस्य स्मा भ्रोत्पाद्य सूत्रं तया
थ वा नति म तते नानिरांतुं वितां । अत्र वा पुराहोऽपानवपुं स्यार यति न तु तदर्थ तपावा क म पप पतो । अप्र
गल्भ व्यक्तो विवक्षितस्यै वार्थस्य तव्यातं पर्याप्त दुय व न विपि रोपतत्रिपा पावि नाशाद्दन तच्चिर कला
पो निःसपल्लो घ ग्रातः । रतिविगलितबंध केश पाश सकेश्याः सति कुसुम पसना थे कं हरेद्वेय तहि: । अत्र वि
नाशशब्दस्य विवक्षितत्वाद्यां यं गल्भ: रवत्रिष्टुपित्रमित्र प्रकारो दाहरतो ग प्रसे के त्रिप्रकार कत्व स्मात्रहनी
पंन्याप्रसाम्पातात्ह्ष कताबी तं तु अनुभवामि द्रुतसाय कर्तृक ताद्दशार्थोपस्थितिः । नीरसेत च प्रकार
च कर्म कतं तस्याः । अथवा तादृशार्थोपस्थिति प्राप्तो तु वै मत्वं तद्धीतां । अतः शम क व्या पांदो प द्वामा वः ता
दृशोपस्थितेः शमपोल्यकत्वातां । भाय पं गल्ला ह्वि स्मृच नेका मपरास्त्रस्थितो च नहो ल्यत्वं वे मत्वा भावाता
शिवालिंगमजिनीव्रसांडा दिशब्दे प्रतु समभुत्री तगुप्रलक्षितेय अस भ्यार्थानुपस्थितेः । अतिगाता ना
दिप्रयोग यो जिव्हेस्मति म जाव हाह संवधि विसंवीतत्वा इदं मे व समभुत्री तत्वां । शिवलिंगे हितगइंत यासि

यगवतस्तद्विरोधितयातत्रचास्यप्रसिद्धेर्व्रीडादाद्यर्थप्रतीत्यनुत्थानमेवातत्त्वेसतिलक्षयर्यातिरिक्ता
श्लीलार्थस्ययोगेनोपस्थापकत्वंगुप्तत्वंयत्राहिलक्ष्यार्थस्यप्रतीतिर्भावनातद्वासनाद्यातस्यार्थस्यगोप
तेनचमत्कारापर्यवसानंचातिरोधनं·यस्यपदस्यैकदेशोग्राम्यानुग्राम्योग्राम्यस्मृतिजनकः तत्रयोस्पष्टितिस्मा
रकस्तत्रदोषः·यत्रतुसमुदायरूपार्थसमुदायमर्थमेवसमुदायरूपस्थापयतितत्तुअसभ्यंतत्रनदोषः
तस्यासभ्यार्थातिरिक्तस्यैववक्तुधान्तस्मरणात्ः व्रीडितमुच्यते·एवमयर्थहीनामीश्वरसंबंधेनवर्णनेयरप
यंगत्वायतनत्वात्राशसत्वमितितदयिसंवीतमेव।संदिग्धं।विवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानु
कूलत्वस्वरूपहेयसंदेहविषयः।यथाआलिंगितस्तत्रभवान्सम्परायेनयाश्रिया।आशीःपरंपरांवध्यां
कर्णेकृत्वाकृपांकुरु।अत्रवंद्यामितिपदंवंदीशब्देसप्तम्यन्तंवंद्याशब्देद्वितीयांतंवेतिसंदेहः।प्रथमेहेतु
गृहीतमहिलायांकृपांकुर्वितिद्वितीयेनमस्यामाशीःपरंपरामित्यर्थोपपत्तौसाधकबाधकप्रमाणा
भावात्।इदंचकतावीतमहेश्यनिश्चयाभावः।अतोयत्रसंदेहस्यवोद्देश्यस्तत्रयत्रचवाच्यादिमहिम्नाप्रक ताम
रणादिवशेनवानिश्चयस्तत्रचादोषत्वात्।अप्रतीतमितिनतोऽन्त्यार्थितयाशब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्र
प्रसिद्धमित्यर्थः।अतएवाप्रयुक्ताद्भेदः·तस्यान्यत्रापिप्रसिद्धेः।उदाहरणम्।सम्यक्कृतानमहात्योतिगलिता

रापतालुषः। विधीयमानमध्ये तत्र भवेत कर्पवंधनं। अत्रोच्यते पराहृतो पि ध्याता तानं तन्यवासनार्थः। स
चैवं योगशास्त्र एव प्रसिद्धः। एवं शास्त्रांतरप्रसिद्धमप्यपदं षकतावीतेत छात्रज्ञानपितत्त्वार्थानुपस्थि
ति॥ अत एव यत्र तथा स्त्रापि त एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वायरामर्श तत्र न दोषः। एवं प्रसक्त तत्र त्रि
स्त्वकत पाग्रसातं। ग्राम्यं। ग्रामे केवलं लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेपि। अत एवाप्रयुक्तादेदइत्येके। अपरे तु देश्यमतेन संग
ह्यते। कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः। किंतु गल्लमल्लादय इत्याहुः। तदुभयमप्यसत्। कटिशब्दस्य शास्त्रेपि प्रसिद्धस्यवा
त्तत्रस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात्। तस्मात्सपक्षलोकप्रसिद्धं तस्मिन्देशे सर्वलोके पदार्थ्यवाचकं तत्तु पदं देशतदि
त्यर्थः। तेन देश्यमपि संगृहीतं। अत एवाग्राम्यत्वादेन पानगल्लादय उदाहरणानीवः। कल्लमपशब्दीदृश्यादपश्यम्प्रसक्त
हन्तव्याः। उदाहरणानि विधावरीकांतं संक्रांतधृतिते मुखं। न पनीपशिलाशोभाकटिश्रूहरते मनः। अत्र कटिशब्दः लो
कानपि तं प्रतितदर्थानुपस्थितिर्वषकतावीतपिततिकतेवः। वक्तृतमः। नागरोपनागरोविहायग्राम्यशब्दप्रयोगा
दकृदुच्चैदग्धौत्रयनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तद्विष्यालोच्यते। अत एव विदूषकादावयं पेठकारि न दोषः। तस्य तथ्येवोचि
त्येन वैरस्याभावात्। कटिशब्देतु ग्राम्यताप्रयोतकं नाश्लीलत्वमपितितततमंकरः। नेयार्थं नेयोर्थोयस्य तत्। नेय
त्वं च निरूढालक्षणाः काश्चित। सामर्थ्यादभिधानवत। किं पुनः चाधुनाकाश्चित काश्चिन्नैव वशक्तितइत्यनेन तक्षि

का॰ प्र॰ प्रयोजनाभ्यां विनाप्यन्यलक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वं । यथा । शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियं करोति ते मु
खं तन्वि चपेटापातनातिथिं । अत्र चपेटापातपदं निर्जितत्वेन लक्षणया प्रयुक्तं । न च तत्राप्यन्यदिर्त्रे वा प्रयोजनं मुख्यश
५५ ब्दार्थानिरेकितयोऽर्थस्याप्रतीतेः । हृपकतावीतं चहृत्स्यभावे नार्थानुपस्थितिरिति नियोपं दोषः । अथ भवेत् क्लि
ष्टमित्यादि । क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेव समस्तसंबंधः । तदेय पर्थः । क्लिष्टत्वादि दोषत्रयं पदान्तरसाहित्ये नै
व संभवति । तथा च यदि तयोः पदयोः समासः स्यात् तदैव समासे नैकपदाश्रयदोषता । असमासे वाक्यदोषत्वमेवान्
तरे यातु समासे असमासे च पददोषत्वं । द्वितीयपदेनैतदुपेक्ष्ये गौवदुपत्वा इति । तत्र क्लिष्टं । अर्थप्रतीतौ क्लेशव
त्त्वात् ततो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलंबितात् तदित्यर्थः । निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलंबि
तेति ततो भेदः । विलंबेऽप्युत्पत्तौ सत्यां सामान्यशक्तौ तत्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्यानुपस्थिते
र्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वं धस्मिल्लस्येत्यादौ । अंत्ये तु पददोषत्वं यदि । नयथा । अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गम
भासिभिः । सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितं । अत्रात्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलंबे
ऽपि अत्रिलोचनसंभूतेत्यादिनाचंद्रादेर्झगनुपस्थितिः । अन्यस्यापि तथाभावात् तान्नियामकस्याभावाच्च । अतः कु राम
मुदेरिमस्यकावधानेनोपस्थितिः । इदमेव च अत्रिदृषेः समुद्भूतस्योद्योतेनावभासिभिरिति पाठे द्वितीयप्रभेदवा

कस्य दोषोदाहरणां दृष्टव्यं। दूषकताबीजं प्रतीतिविलंबः। प्रकृते त्विकादौ तत्स्पष्टत्वाद्दोषत्वं। अपत्रे त्र्यादौ तु गुणत्वमपि
न दोषे स्यात्। अतो निपदोषप्रयं। अविमृष्टविधेयांशः। अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्। प्राधान्यं च
विधिप्रतीतियोग्यता। सा चानुवाद्यत्वेनाभूतत्वे सत्युद्देश्यानन्तर्यं। अतो न्यत्कारो ह्ययमेव यदरयः स्तापस्य इत्युक्तेर्या
दोवानाव्याप्तिः। प्रयुक्ते ऽत्र रूपप्राधान्याभावे नाद्वितीयेविधेयस्य प्रसक्तस्य प्रतिबंधस्यानिर्देशेन विशिष्टविर
हस्य वाताड्यात्महूर्दुर्ग कृतकत्वाविरुत्वगल्लगल्लेदेत्रेसं सत्कधारायौ तेशां ध्रुव प्रसादो यन्नतत्यतगात्त्वात् मिथ्यामहि
मा। कैलासो ल्लासनेक्षाव्यतिकरविधुनोत्सर्पिदोर्दृढदारां दोष्णां चैवांकि पेतत फलमपि हृ नगरी रक्षतो यत्न्यया
सः। अत्र नगरीरक्षायाः एव यतत्प्रयासलभ्य दुर्गं महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधेयं। अप्राप्तवत्। अत एव च नानुवा
द्यं। प्राप्तत्वेन मिथ्यामहिमा यफलत्वं येव बोधितं। अतः किमेतत् फलमपि स्यादिनानापि संबंधः स्यात्। तत्र च दुर्ग
त्वव्यवहारार्थं गुणानि त्रतं। विशेषणता प्राधान्ये समासानवशासनात्। किं चोद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक् पदाभ्या
मुपतिष्ठेते तदा प्राप्तमुद्देश्यप्राप्तं विधेयमिति। न च समासे पृथक्पदादुपस्थितिः। अपृथगुपस्थितौ च न तथात्व
मिति रीतिः। एवं समासान्तरेष्वविमृष्टविधेयांशत्वं द्रष्टव्यं। तत्र कर्मधारये यथा। स्वस्तानि तं वाद्वरोपयतीपुनः पुनः केसरि
दाम्पकांची। न्यासीकृतां स्थानविदग्धस्मरोताद्दितायमौर्वी मित्रकाम्पुकस्या। अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यनुवाद्ये स्यविधे

यं। तच्च समासे गुणीभूतं। योर्वी द्वितीयापीति पाठे तु निरवद्यप्रतीतिः। नन्वत्र काव्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टपदो
स्थैश्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेन्न। तथाविधे विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यं। द्वितीयसद्भावे एकस्यान्या
मीकरणोचित्यात्। सोऽद्वितीयं तु तस्याप्युपात्तके अन्यस्यापि सद्वितीयस्यान्तत्वे विधेयादिति वक्तव्ये विशेषणविवक्षायां का
तामात्रं। तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेष्यमात्रप्राधान्येन वक्तव्यं। अत एवाकरादेकादशं तेष्यत्र एकत्वस्या
प्राधान्यप्रसंगभयेन समासो नाकारीति व्याख्यातारः। अन्यथा तत्राप्येकत्वे संहितेन्यदुद्देश्ये एकत्वविशिष्टसंता
विधाने दोषो न स्यात्। बहुव्रीहावेवं तद्धितार्थे गुणीभूतेन्यपदार्थे गुणीभावो यथा। वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यज
न्महादिगंबरत्वं न निवेदितं वसु। वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने। अत्र वरेषु मा
र्गणीयानां स्नेहदर्शनप्रकुलीनत्वधनवत्त्वादीनां धर्माणां वैकल्यदर्शनप्रस्तावात् तन्मन्यन्तस्य त्वं विधित्सितं। तच्च
समासेन्यथाभूतं। अलक्षितात् निरितिपाठे तु यो वो पर्वविपर्वयसत्त्वे विसमासमनिबंधनप्राधान्यं निवर्तते। नञ्सम
पासे यथा। आनंदसिंधुरिति पाठे तु यो वो पर्वविपर्वयसत्त्वे विसमासमनिबंधनप्राधान्यमनिवर्तनं समासेय
था। आनंदसिंधुरतिचापलशालिचित्तसंदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता। या सर्वदैव भवता तदुदंतचिंताता तिं तनो राम
ति तव संप्रति धिग्धिगस्मात्। अत्रावांतरवाक्ये अमुक्तेत्यनेन नञ्च तत्पर्धाः सन न्द्रोपनदपूर्वनिशाचरः। स्मरधनु

रिरंहराक्लृप्तं ननाप्यपातासनोऽप्यपाविघट्टद्यासारोनवातापरंपराकननकनिकषाप्तिर्घा विघातप्रियान
नप्रयोर्वशात्पत्रे वप्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो ननु तु गोयात्मान पत्रत्वोपेते धर्म प्रनानुरः। अग्रक्रूराद्दे सोऽर्थान प्रकृः
स्तुदेव प नन्वभः दित्यत्रात्र सन्त्वापनुवादेनात्मगोपनादिवद्युक्तानुवादेनाप्यतः किं विद्धि धेयं प्राप्तिः। न च समासेन
त्रः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किं तु पर्युदास एवात्पद्यते। वि ... धेयत्र प्रधानत्वे प्रतिषेधे प्रधानता। पर्युदासः सविते
पोयत्रोत्तरपदेन न तिति। कथं तर्हि अश्राद्धभोजी प्रासेः प्रसज्यप्रतिषेधेन नामः पर्युदासे नाऽपेयात्। ननु पर्युदासार्थो
ऽप्रकृतत्वमेव विधीयतां फलाविशेषात्। तर्हि अप्रशेषादिति वेत्। न। एवं इष्येवं पादितश्च प्रतिषिध्यमानविषयत्वेनेन प्रैवेवधः स्या
त्। समाहितप्रकृतत्वे नैव प्रतियोगिनाविवक्षितो न च पर्युदासेन तथासंभवः। न चैवं प्रविनाविमर्षविधेयांशतावधेयस्या
नुपस्थितेः। किंतु धारणोऽविदधदिति वदवाचकमप्येवस्यातामसमासेऽर्थान्तरनिरूढत्वादिति चेत्। न। प्राधान्येनानि
र्देशस्य तथाप्यसत्तेः। अत एव प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशोऽपत्रं स्यात्। हन्तिकृत्रत्वप्राधान्येन निर्दिष्टरवितात
त्पर्यविदिक्षादि चस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेत्। न। तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात्। अप्रकृतस्यापि विमर्षविधेयां
शस्यावाचकप्रवेशादिति चेत्। ऽन्यपोरसंकीर्णास्य नोसंपन्ने कुचित्संकरेऽप्यदोषात्। हृषकतावीतं च विवक्षितार्थो
प्रत्ययः। तस्मात्त्रित्यद्धो बोधो विरुद्धप्रतिकल्पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यक्कारप्रतीतिजनकं। तच्चेदमनेकधा

प्रवर्त्तते। क्वचित्समासांतरे विरुद्धत्वे यथा। स्फुटाकारकराकारविशारदविचेष्टितः। अकार्यमित्रमेकोसौ तस्य
किं वर्णयामहे। अत्राकार्येकार्यमंतरेणापि मित्रमिति विवक्षितं। अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते। क्वचित्त्रापपदयोःस
मासे विधेयार्थनिरूपदघटनया। यथा॥ चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानंददायिनः। कांताकांतस्य सहसा विदधाति ग
लग्रहं। अत्र कंठग्रहार्थं न घा विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः। क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्य
प्रसंगेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहात्। यथा। नवसंयदिनापमूतकतया संतानयातात्मनत्वेन व्याहृतताधनु
र्भगवतो देवाद्देवानीयते। नमुच्चसकपदांघतारकेव धाद्धिश्लम्पद नो नवः स्कंदः स्कंददेवप्रियो हि यथ वा शिष्यः क
थं विस्मृतः। अत्र भवस्य पत्नी पर्यायभवानीति सिद्धं। तथा च भवपत्नीयतो प्रतीयमाने भवानि विरिक्तः सशंक प्रतीय
ते नहि भवपत्न्याविधेयो भवपत्नीवतिरिति प्रयोगो योऽयं सचेतसां। क्वचित्समासैकदेश विसमस्यमानपदयोः दृष्टोर्थ
तया यथा। गौरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोपि गिरिसुतासिंहः। सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोविकारमनाः। अ
त्र विकारमनाः पदयो गौरीप्रीतिकरत्वं वत्सया तत्वापि ... वमनप्ययोर्थः। इत्यर्थकतावीनं विवक्षित विरस्कारकार्थो य
प स्थितिः। अतो यत्र विनष्टार्थो विवक्षित स्वतत्रादोषत्वं। क्लिष्टादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधाना
त। श्रुतिकटु प्रभृतिषु नियमो न्यूनत्वात्तः। तेन समासगतमसहायं तमेव च। समासगतेषु श्रुतिकटु यथा। साहुदे ताम
व स्तुधासांद्रतरंगितविलोचना। वहिर्निर्गदनाहींपंकालश्वसमुपागतः। समासादैकपथं। एवं न्यूनसंबंधा

दयोर्दुष्टत्वात् । उक्तान्यपददोषाननपदैकदेशे वाक्ये चातिदिशति । अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकं वाक्येपि
दोषाः संत्येतत्पदस्यांशेपि केवलाच्युतसंस्कारत्वादिर्भावप्रधानो निर्देशः । एतेन इति श्रुतिकट्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्त
भूताः श्रुतिकटुत्वादय इत्यर्थः । अत्र यत्र यदन्तरस्यापि तस्यैतत्पदानां दुष्टत्वं सर्ववाक्यदोषः । न चासाधुत्वमसमर्थं निरर्थ
कानां दुष्टत्वे पदान्तरस्याहितत्वापेक्षेति तत्रैतत्पादयोरसमर्थमिति संप्रदायः । तदसत् । तासां ध्वंसे अपादोष्यश्रुतिकटोर्दुष्टत्वेप
दान्तरस्याहितत्वस्यानपेक्षत्वात् पदान्तरस्य विरोधात् । न चैतत्रापि तथैवेति वाच्यम् । पदहेतुत्वमपि दुष्टत्वस्य स्वत
एव सत्त्वात् । तथा लेपि नापसत्त्वाद् दुष्टत्वं तदुपादानप्रयुक्तापकदाहरणाव्याप्तिः । नहि तत्रापि दुष्टत्वे पदान्तरापे
क्षेति वक्तुमपि शक्यते । किं चातो वाचकमप्यसमर्थं समानशीलं किमिति नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिग
मकं वक्तव्यमिति । अत्र यत्र भ्रमः । विवक्षितत्वधर्मिप्रत्यायकशब्द इति वेतसति नानापदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वम
पि पूर्वनिर्दिष्टत्वादिति नाव्याप्तिः । उद्देश्यविधेयाविधायकपदोद्देश्योरविमृष्टत्वात् । अनुवाद्यविमृष्टवि
धेयांशमिति चांशपदोपादानं । यो मो समगतेत्वागतेत्युदाहरणो प्रकाशे स्फुटमेतत् । एवं च च्युतसंस्कृ
त्वादिकदम्बं । न चासमर्थसहोदरस्याप्यवाचकस्यापि वाक्यदोषत्वं । तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिप्रतिपादनात् । अप
वादानेन तत्पदेनाक्षत्रस्य पुनर्न कोपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादकत्वे । तत्र श्रुतिकटु वाक्यगतं यथा ।

का॰प्र॰

52

सोध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनतार्प्सीत्समपंस्त बंधून्व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च
।। अक्रमः।। अप्रयुक्तं यथा। सद्यान्तवो दुश्च्यवनो भावुकानां परंपरां। अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसंमतान्। अत्र दुश्च्य-
वशब्द इन्द्रे अनेडमूकशब्दश्चैडमूके प्रयुक्तः। निहतार्थं यथा। मायकमहापवाहोर्णकरद्वंद्वनियमितसमाधिपतेः।
अजेतावभास्वद्रक्तेभातितरामवनिपश्लोकः। अत्र मा. यक शब्दः त्रिक्रमकरद्वंद्व शब्दः सम्बुद्धेश्माशब्दोऽप्रयोऽ
वतं राहृस्वं द्वश्लोकशब्दोपशमितच प्रयुक्तः। न चैवामीतेषु प्रसिद्धिमर्यादसह्ययं। अत. प्रसिद्धौ। शरमदनभ्रान्तिप्रय
घेरद्वये निहतार्थः। अनुचितार्थं यथा। कुविंदस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो यशो गायन्त्येते दिशि दिशि
च नग्नास्तव विभो। शरज्ज्योत्स्नाकान्तस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह।
अत्र कुविंद इति तंतुवायं पटयसीति परं करोषीति गुणशो जितं तु न ग्नेति वस्त्रहानं वशाद्यप्रकाशं प्रुष्णे वादे यशो
।विगताच्छादनमित्यवसनमित्यर्थानुपश्लोकमानानायकर्थघोतकत्वादनुचितत्वं न प्रकाशयतीत्यवा-
चकं यथा। प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययं। निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणां। अत्र प्राभ्रभ्राडि-
त इत्य प्राभ्राट् तत्न्द्रः प्रकृष्टोऽभ्राभ्रास्तत्तद्विष्णुधामेत्यस्य विशेषणतां। अत्र प्राभ्राडिति प्रकृष्टमेघे न नदे विष्णुधा-
मेति विष्णुपदे विषमाश्व इति सप्ताश्वे निद्रेति संकोचे सहस्रपर्णेति सहस्रदले प्रकृष्टतन्नन्दकादिना प्रकारेणा

राम

वाचकानि कानिचिद्वात्रपर्विशिष्टान्येवेति पथ्योक्तवाक्यदोषत्वं। अथ अग्निलिंगं भूर्वृद्धिदर्शनविधिपथ्या। अथ यतेहपस
र्यंतीकं पनावाप्नोचेनातत्रस्रहरागो त्वाहवतीयो हनमादध्ये। अत्रोपसर्पंती तिस्तरतारंपप्रहरागो नेति ताडन
विशेषण्योहन प्रितितिषकं नेचाप्यौतरं प्रतिपादयतवृद्धिशदापि। तगुणापापिपथ्या। नैपैवं तंसप्रश्नं तिपरोक्ष
गंचप्रुंततंरहततार्थं गृहपं चांकवीनांप्याप्रवर्त्तने। अत्रवांतोसर्गशह्नौदितपुरीषार्थं तपाप्रवर्तनमितिपु
रीपार्थं नरतपातुगुप्सांप्रपंचकतिप्रपंगलार्थं पथ्या। पितवमतिपरं वृत्तापितांमहपरिचारगतोनपत्र
पोपवतिसपरिदानकाच्चपेहरपपशोषितशोकशल्यकं। अत्रवितर्गहेपावनेतंशरतिचविवस्तितेवितव
सति पावकाच्चपशहौरमशानवक्लिप्तं वंधलूपापंगत्वा पौंतरौ। संदिग्धं पथ्या। सरात्नेयोग्नौसपरः प्रापृपर्या
पकं पनः। मार्गता प्रवतागो मात्वंतमूतिरंषविलोकसतां। अत्र तस्लात्नयेतिदेवगृहमविरामदूषयरयोः प्रापयांपृ
कं पनदृति प्रापसैन्यवप्रप्रकं पवपोहपस्थापकं एवमगृहेपि। अप्रतीतं पथ्या। तस्याधिमात्रो पापयस्यतीव्रः
मवेगता अव्यः देहमवि। पिपप्राप्तो पतनमफलितमखे। अधिमात्रो देहता तवानुपायोपस्यती व्रः परमः सं
वेगोवैरागपं पस्यततापकत्स्य देहमपि देहसंस्कारः पहपापोपथ्यो पापोधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधा। अ
पिपोगिनः प्रत्येकं मृदुमंवगोपमध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः। अत्राधिमात्रोदयः शाह्यो योगशास्त्रे

यात्र प्रसिद्धाः ग्राम्यं यथा। तांबूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः। करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा। अत्र ग-
ल्लभल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः। नेयार्थं यथा वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्वरजः परा। निष्कंपा रचिता नेत्रयु-
द्धे वेदस्मां प्रति। अत्र वस्त्रवैदूर्यशब्देनांबरपर्यायो विवक्षितस्ताद्वस्त्रशब्दे न गगनं विवक्षितं। न चास्य तत्र शक्तिरिति
वाचकत्वेन स्मरणेन शक्यसंबंधो। नांबरपदेन लक्ष्यमिति तस्याच्च गगनप्रतीतिः। यद्वा। स्ववाचकवाच्यत्वेन स्मरता
शक्यसंबंधेन गगनमेतल्लक्ष्यप्रतीतिर्न लक्षितलक्षणात्वेति वक्रगतिः। एवं वैदूर्यत्वस्य पर्यायो चरणोस्य-
स्य पादे सत्वरजःपरेत्यस्य तमसि निक्षेपे तस्य वाचकत्वात् पांसुप्रयोगप्रसिद्धिविरहस्य हेतोर्वेदपेतस्य बोधनेन लक्षणो व
। न च तद्वीतरूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वं। क्लिष्टं यथा धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरंगशावाक्ष्याः। रज्यत्य-
पूर्वबंधव्युत्पत्तेर्मानसं शोभां। अत्र कुरंगशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबंधे प्रती-
तिर्व्यवधानं। अविमृष्टविधेयांशं यथा। न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोप्यत्रैव निहंति राक्षस-
कुलं जीवत्यहो रावणः। धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुंभकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोच्छूनैः कि-
मेभिर्भुजैः। अत्र ह्ययमपि सविधेयमपि तु न्यक्कारत्वं विधीयते तोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्ये न वाच्यम- तम
न्यक्कैव नाभिधेयमग्रहीरपेदिति द्वचनात्। अन्यथा तु वैपरीत्येन विलंबे न चात्र तथा भावः प्रतीयते। अयमन्यक्कार

इति उभयोः। पदयोर्द्वयोरीषत्त्वाद्याकाङ्क्षायामेवं अतएव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तं। अपि चात्र वक्ष्यमाणेति तिग्र
संगतं। उद्देश्यमात्रस्यैवानुवादो विधेया तन्न तु दृष्ट्या विशेषितस्य किंचिन्निर्दिष्टमनेन दृष्टान्तस्यैव विधेयत्वात्। अ
र्थभेदोपगमेपि किंचिन्निर्दिष्टमिति वैफल्यात् सिद्धान्तविरोधात् तद्वत्थोद्धतस्य तदोविभावात्। ननु, पक्षान्तरोपमित्यत्र वैय
र्थ्येन विधेयत्वप्रत्ययपदार्थ्योदयमेवापेक्ष्यादि तिचेत न खलु अत्र विवक्षितो यो दुष्टः किन्तु अपविशेषणाद्विवक्षि
तार्थप्रत्ययपरत्वे हि शब्द विशेषणतापरिच्छ्यात्तिशब्दान्तरेणातिप्रतीतेरवैकल्पात्। यथा विक्रमादित्यकृतानेकेवल्ले
तिधेयस्योपसर्जनत्वं व्यक्तमपवादाभ्यामेवायं वाक्यदोषः किन्तु विधेयानुपस्थितमावि। यथा अपांगसंसक्तितर
जितं हृशोक्रवो रराज्यंच विनाशवेल्लितं। विलासहिरोपांचनकं चुकंतनोस्त्रं तातिप्रो मोस्मभगे तवागतः। अत्र मोमावि
तिपदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितं। उद्देश्यवाचिनोपदद्वयस्य स्वार्थपरामर्शेकत्वबुद्धापंक्तिगत्वात्।
नचैतत्प्रतिपादकः पदद्वयमात्रियेतादस्मादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात्। ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्श
नात्तमापेक्षत्वं येवानयोरसिद्धं उच्यते। अनयोपदस्यार्थापेक्षकत्वं नियतमेवात्। तदेवोच्यते यत्तदोर्नित्यमभि
संबन्ध इति। नवापि संबन्धः शाब्दआर्थो वा। तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः। यथा। यदुपनतिः अत्र यदि पक्षानादरः इति
कस्य द्वयोरपि वाक्यानुपादाने आर्थः। अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात्। तत्र तच्छब्देन पक्षप्राप्तसंपः प्रक्रांत

का॰प्र॰ प्रसिद्धानुभूतार्थके नापव्यागाकार्त्तपंकेवलानानीति। शौर्यं चायनत्वेषितं। अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभाभ्यामान्विपेय
सः। अत्र स इति प्रक्रांतरातानमाह। द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां प्रमागमप्रार्थनया कपालिनः। कला च सा कांतिम
54 ती कलावतस्तस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी। अत्र स इति प्रसिद्धं। उत्कंपिनी भयपरिस्खलितांशुकांता ते लोच
ने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपंती। क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमांधितेन दहनेन न वीक्षितासि। अत्र ते इ
त्यनुभूते विषये प्येष यच्छब्दस्योपादानं तावश्यापेक्षणीयं। तदभावे प्यास्ते पादे वयः पर्वोक्तगुणता वानयाप्र
सिद्धा पे अनुभूते इति प्रत्ययप्राविघाताता। यच्छब्दस्तु उत्तरवाक्यगतत्वमसंबंधत्वे तच्छब्दास्ये पसमर्थः। यथा मा
कबंदमासि पुष्करैः कृतमीलितपदमिशामताश्विके उपयातानवितिकामिनीमुखेते नसाहसमनुष्ठितं पुनः।
यथा च यमामातभारतिवत्सवत्सलतया किनाम नाचर्यते मित्रासि। स्थिरताविवेकविनयाः कार्यस्तह
स्त्रीष्वितां इत्यालोच्य विमुच्य मामिति मया नागंतहितस्थापिता पावकाद्दशवि प्रयोगस्तमभगानस्मीर्म पाल
भ्यते। पर्ववाक्यगतत्कृतद्वाक्षेपासमर्थतया तद्पादानमपेक्षते। यथात्रोदाहरणे पर्वार्द्धे पादयोर्व्य
त्यासे। ननु पर्ववाक्यगतोप्यपंतदाक्षेपसमर्थो। यथा तद्वृत्तत्वमर्यदिहारितं कुवलयमित्यादौ इतिचेतामसंस्ल (रा॰प॰)
पर्यांनतु सर्वत्राकिंतु यदा पेतावद्रूपस्तत्वपर्यायः। स्वेदित्विदि ता उत्तरवाक्यगततत्कसकलतत्पत्त्योति विशेषः।

यद्वा यदीयव्यपमिदं ननु यच्छब्दः । तच्च मिति तृणमावा एवं चैकद्वोपि द्वयोरप्यनुपादाने ऽप्यार्थापत्ति
दोः संबंधः । यथा । ये तमयकेचिद्दृहं तं ऽपुत्र यंस्य वृत्तां तान्नंतिते किमपादितान प्रतिमे पचलः । ऽसत्स्यते तिमम
को विसमानवर्माकानो च यं तिरवधिर्विपुलावप च्छ्वी । अत्र य ऽसत्स्यते अतिवाम ममसमानवर्मातं प्रतियन्तदि
तिस्फुटमेधावगम्यते । यथाश्रुते नहि सर्वा र्द्धेनकथमप्यन्वयः । यत्तु प्रक्रांतार्थस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षे
वनेति व्याख्यानं तत्र छिद्विवेकापनोलोचने निबंधनीप्रकाशकारानभिमतं चायदर्थ यच्छब्दोपादानं ना
पेक्षतइत्याहुः । ननु यच्छब्दं नापेक्षते इत्यादितस्मा यथा व्याख्यातमेवादरणीयं । एवं च योसौ स्मयगेहस्य त्र तच्छ
ब्दस्यानुपादानादाक्षेपलभ्य वाच्य यच्छब्दः साकांक्षः । ननु स्यादेवैतद्यदि तच्छब्दव्याक्यो यच्छब्दः स्यात्तस्यादिति
चेतात क्लिप्रदस्तस्य तच्छब्दपर्यायतत्त्वामाति । अस्ति तु महेच्छु वितवाग्नकं स्मरः प्रमत्रताराधिपयं दुनोग्रताः । वि
पुत्र रामात्तरदृहविबोधितो वसंतकानो हन्ताति वा गतदेशमित्यादि यद्दुतच्छब्दार्थमेवाभिदं ध्यात्र विदयर्थ ।
अध्यात वैयास्यादिप्राय त्रिमानं वमेत हि । कोदान कराल्लोः सहायो पृथिवां सौविनयार्जने कमहंतु । यदि
ध्रुय तिनासत तत्कार्थे विनिपुरः सेततः कृतं कर्तव्यास्यादितिवन्न यद्दयेत युनः तत्कं स्यात । अदः शाइ नतदर्थाभिधान
तानन्वयो तरस्यस्य न तिषेधामः किं तु तानीमत्तद्दर्थक वाक्यमपन्याख्या । यो ।। विकन्यामिदमर्थमं ऽ

का·प्र·

55

नं परस्परतीरस्तिनिर्विघ्नं च वद्धयः। आत्मपदस्य परिपूरयितेन्द्रियत्वस्यानित्यस्य संस्कारविनः कुतोऽन्यपि यत्रैदेशद्वस्या
पि वक्तृत्वार्थकता। इदमदसोः सपानशीलत्वादिति चेत्। सत्यमास्य। परंतु यत्र वक्तृत्वाव्यवहितानंतरवर्तीसमा
नाधिकरणास्तवक्तृत्वेऽपि प्रसिद्धिमात्रेणनिरूढः। किं पुनरिदमादि। यथा। यत्रैकस्थितमत्स्यग्रेभात्रे तेनो स्यम्भ
पतेः। दीप्यतानैस्तदानेन नूनं तदुपरिहितेत्याद्येत स्याद्योविकल्पयपि यत्रे वव्यवधाने नादः प्रयोगोपपत्तौ
न व्यवधाने। नाकथं तर्हि नकेवलं घोमहतो यथाय तेऽम्बरतोतितस्याद्येयपि वः। सदायमागित्यत्रैतत्वक्तृत्वेन
प्रसिद्ध्यर्थ इति चेत्। यद्यत्र विच्छेदेन व्यवधानात्। यो न स्वित यत्रतु संविधिना यवक्तृत्वेनिविधेकदेशत्वेनाविच्छेद
तानं नु भवेदेव यदि पत्र दोर्नित्यापि संधिः स्यात्। तस्य च वेतु नास्ति। कृत्यपत्यथा वयव्यायं प्रतिनाहि। तग त्रा
यन मस्यतन्नइत्यत्रैकपतपदशसर्वस्यैकेनैतदापरामर्शोविधितीयप वक्तृत्वाविराकांक्षा प्रतीतेः। द्वितीयपत
पदाभावात्। न चैतत्राश्लेषोविपदः। सर्वं वाक्यगतत्वादिति। पवेवं नरत्वत्वेकनैवरूपेणापत्रतम्यांपरामर्शोऽनि
पदइति चेत्। किं वैकल्पतान्यां परामर्श इति तथा चाशयिपापात्मकं वरूपेणकेनाविच्छिन्नेव्यदमेनयस्य
दाम्यां यत्स्तत्पदेनतपायत्वैनैकेनेतिकोऽविरोधः। वक्ति तत्स्वपयरहितनपदद्वयोः किंतु नित्यसंवीपस्यापाररित ताप
स्तत्रैतावीप्सापायंपदोद्वितीयपत्नोपमादेशः। तथा चादेशिनाएकेनपदेनचद्वाभ्यामप्येकेनेवरूपेणापाय

परामर्शः। आदेशात्स्म साकल्येन संबंधपदेनाग्रः कइतिपसद्दीपेनैवनेनतउपपत्तौनततद्यदेपिपत्रतुत
पदेविवीस्यात्तत्रनयपदेरप्यादेशः। किंतत्पान्यात्त्पदेपेनसर्वोपस्थानमित्तिसारं। अस्मिन्प्रवर्तमानपास्मिन्प्प
न्तेकूपदगतत्वंनास्यवाकस्तेषसंघ्यां। किंतर्हिनविनंचित्तः सपरतोपेनैतदेवंकतेषात्रात्त्रीलपुतोऽनाकि
प्रष्यवापात्तैवप्रेपध्यषपा। विष्येतन्यपपविंतितंह्नितपपप्यापर्यानुज्ञोसौगुहपीनातातकृत्तत्रविपनुचितं
पन्येविधात्राकृतं। अत्रैकेलत्रेतानसंवहस्याः नुतेचार्यसंबंधस्योकपाद्रापकवैनाविधिस्तितपोसपा
साहुत्तीपावः। वाक्यशेषबंवथ्यातदेत्र। सोपंषष्ठीनस्तुतघः सपाप्तः। एवंसपासातदेपिविहद्रुपातिक
वथा।। प्रितस्पमाहत्रूपुवः शिवालिंजितसूत्रेपः। विग्रहस्यपत्तेनाघशोरतेतेगत्वारूत्वाः। अत्रक्षांतिपे
नोनुरकूपुवः कल्पाराणालिंगितापुद्धस्यपत्तोनदुःखाभावबंतः शोरतदाविवक्षितेभयपितितादृधि
रस्थानानिशिवामितालिंगिताः शारीरस्यपत्तोनगनप्राप्तोरुपाः शोरतदस्तिविवक्षितंहृत्प्रनीयते। अन्यत्रय
राधेविरुद्धोप्यर्थोविवक्षितइतितत्तोपेदः। नचप्रकाशितावरुद्धसेकरः। तत्रापर्येस्यात्रतशहस्यव्यंतक
नपाविशेषात्तापदैकदेशोवभासंभवमसुतहरतात्तिनि। नचक्षुतिकउपथा। अतप्रतिचेपत्तस्वातप्रप्रमा
पोपनस्वात्तपरितात्वविरसस्वातसंगपेनंगताघाः। इतिपदेशानरुक्तस्वपानोचपामस्वदेवविनहरिता

५६

का·प्र त्री विस्मरत्येनं शास्त्रात्। एकत्र घटे वर्णाध्ययकर्तृत्वे पदद्दोषत्वं पदस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेः। एकस्यैव तथा ह्रेपदैव

देश दोषहृदं न चैनं सोध्यैषे स्या दोषत्वेकें पददोषाभावात कथं वाक्यदोषतेति वाच्यं नहि नाना पदद्वय वे

वाक्यदोषता। किं तु नाना पदवर्तिना मात्रेणासा च परावर्त्ते द्वे न तद्वेकद्वेशावच्छेदेन चेति को विशेषः। वाक्य

स्यकर्तृ ओ संपत्तो। तदुक्तं लिख्यै कुहदेव कार्यपदद्योप पर्यंतरन पद्य एवा। अपेक्षित प्रत्यय पर्यंगन छेदे वीक्षां

कुरुः प्रागुक्तादिवांशः। अत्र लिख्येन च्छेदकता हर्षं। निहतार्थं यथा। यच्छ्रुत्या स रोषे विधुमयपंडनानां संपाद

यित्री शिवेरेभिर्मर्त्तिवनाहक छेदविधक्रतागामकाले संध्या विवधातु पत्रां। अत्र यमुना शब्दः स हि श्रीवा

पां प्रसिद्धः। निरर्थकं यथा। आदाय वंशुन नपुं तालिपत्र वपुकांश्च सानिल्तोन्मालित प्रोत्सर्पद्विरहानलेन

दततः सन्ताप विमानादशा संप्रत्येव विवेकपक्षवमसादेव स्यचेतोभुवोपन्नीनाविवचानकर्पकुरतेका

पं कुरंगे क्षणा। अत्र दशा अपि तिव तु वचनपाविवलितार्थं पदेव दत्तं मरशा पापान्तं एवास्याः कुरंगेक्षणा

पादपूरणै वा भावात्। अनेन मेव व्यापारे वर्त्तते। विशेषणानां च पप्रसंगात्। एवं कुलिनेत्यादिव घापारये टाम

दाहद्वत्वमिति चेत्र नत्रेऽलनोदित वश्च तदनुपादानात् न च भावसाधनत्वपादक शब्द एव व्यापारे वर्त्तते

विशेषणानां च पप्रसंगात्। एवं कुरुतेदमाल नेवदमपि निरर्थकं। प्रधानत्रिपाकल संबंधस्यकर्त्रे

पदि विवक्षणात् । न चाशिषि विना व्युत्पत्तिवत् कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदं स्यात् ध्रुवं न तु निरर्थ
कानां यतः इत्यविवादान्निरर्थकत्वेनाविशेषात् । एवं च कोऽर्थः पदे वर्द्धुवचनमसाध्ये चेति । उच्यते । आशिषि विना
यद् इत्यनेन व्यात्मनेपदे नियम्यता । नाशिषि वितर्द भावो बोध्यते । तस्मात् याचनेतरस्य मुडः प्रसाधनं ।
स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायां तत्रिपद प्रयतायतापि
संबंधविवक्षायां तत्र निषेधः प्रसक्तिपायत इति तत्रैवात्मनेपदं न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे । अत एव
व कर्त्रभिप्राये इति किं परामिप्रेतक्रियाफले मा भूत् इत्युक्तं वतः । न तत्र कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभा
वादिक्षिता न चात्र परामिप्रेतक्रियाफलत्वं बोध्यं किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावमात्रे विना
साधकत्वं । एवं च द्रुह्युवर्द्धुवचनमिप्रेततरस्य ऋते वर्द्धुवचनं नियामपत छेकवाररपस्थितपोन्नत्रि
पेधनिनत्वं वर्द्धुवाविवक्षामात्रे हृशामित्रवचनं दूत्वे कत्वे हृविवाक्षिनेपे नासाधुत्वं स्यात् । किं तु
वर्द्धुवा । विवक्षामात्रे पितृनर्थनेवेनि पुरुमुत्स्वरपामः । एतेनावयवाभिप्रायेणातिरर्थकत्वेस
मुरपाभिप्रायेणावत्स्याधत्वपवेतिवंशी तस्मपत मनादेवं ।३। अवाचकं पव्या । चापा चार्थस्त्रि
परविजयीका त्रिंके पोवितप । शास्त्रव्यस्त । स्वदन मुदृष्विमर्शविपेहतवारः । अत्योवैनतकिमकृत

वनारोगाकाकंठवाधांवद्वस्पर्द्धलवपरशुनाल्नत्र नेचं रहासः। अत्र विजेयप इति पक्षत्वपरः अप्रत्य
पार्थप्रयुक्तत्वाद्वाचकः ४ अश्लीलत्वं व्रीडादिविपर्यया। अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुत
रमुदाहरति शठः। परमार्थतः सहृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव। अत्र पेलवेति पेलवशब्दै
कदेशो गुह्यांगस्मारकत्वाद्व्रीडादायि जुगुप्सादायिविपर्यया। पः प्रपतेस्मरसरिन्मुखवर्तीर्थसार्थस्ना
नेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन। सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां सोयं दशोः पततिकस्यचिदे
व पुंसः। अत्र प्रपतेति प्रपवत्त्वेनकत्वाज्जुगुप्सादायि। अमंगलव्यंजकं यथा।। विनयप्रणयैककेतनं सततं
यो भवदंगतां दशा। कथमेव भस्मतद्वदरीक्ष्यतां तदपि प्रेतपदं समागतः। अत्र प्रेतेति भागो। अमंगलस्मारक
ः। संदिग्धं यथा। कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्पद्यतेतरां। अयं साधुचरस्तस्माद्रंजलिर्वध्यता
मिह। अत्र चरभागो भूतपूर्वे चरट् इति चरट्प्रत्ययो वा चरेष्ट इति टप्रत्ययान्तश्चरधातुर्वेति संदेहात संदेवसा
कृ इति वा साधकश्चरतीति वार्थ इति संदेहः। नेयार्थं यथा।। किं मुच्यते स्वभ्रूपातं तपोल्लिमाल्लापहताम ारप
तोः। स दुर्लभं वचो वाणीमेतेनोपस्थापितं विभाव्यते। अत्र वचो वाताशश्रोत्रयोर्गीर्वाणो विवक्षितः। न च तत्र सामर्थ्यः।
गीर्वाणा वाताशहृदयोरेव समर्थस्तपोस्तदर्थरूढिः। ननु तत्पर्यायो नरसानां। अन स्वगीः शास्त्रादिशब्दोपितत्रा

समर्थः। पर्य्यायपरिहृत्यसहत्वाता तस्मात्तववः शब्देन गीः शब्दोऽन्नस्यते। न च तत्र रूढिः प्रयोजनं चेति
न पार्थ्यता। एवं तत्र ध्यादिशब्देषु विपर्ययपरिवर्त्तनं द्रष्टव्यं। पदं तु तत्रोत्तरपदमेव परिहृत्यसंहचडेवानन्ता
दौ तु सर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्त्तेनेष्यते। वः न च समर्थं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरहएवो
यता। स च प्रकृतिच्छायावात्। समपायमावाद्धेत्य प्रयुक्तो वाचकतिहृतार्था दमोप्यसमर्थमेदाएव पावि
तु पहृतीति। किमित्पथ्यत्रिर्दिष्टादति चेत्र ष्यमाणा पदं त्वन्येरन्तकारकारैर्येरनदर्शितारतित यो वनि
दृष्टाः। किंच वैजात्याभावे विशिष्यवृद्धिर्वैवाचापप्रपेदावक्रया। एवेमतोपिविभ्यस्यो त्काइति। अथवा
समात्रदोषन्तस्सरणाया हा। प्रतिकूल्लवर्णां प्रयहतत्र प्रविसंर्गविसंधिहनवत्रान्सनाधिककश्चित पद
पतत्प्रकर्षसपाप्तप्रपुनरात्रा। अर्द्धतनरैकवाचक पमवन्मतयोगमनमिहितवाच्या। अपदस्पपदसमा
संसकीर्णागमितं प्रकृतिद्विकृतं। यथ प्रकृपपक्के पमप्रतपरार्णं चवाक्यमेवतथा। अत्रापि रूढियोगा
ध्याप्रवर्द्धचेयपस्थितोल्लस्सरणावामसोयपात्रिः। वाक्यमेवं तथा। प्रतिकूलवर्णाप्राकिवाक्यएवदाषोनत
पतादिप्रयोगा स्यपदः। प्रतिकूलवर्णा विवक्षितरसादेः प्रतिकूला। अननुगुणा वर्णा यत्र तत्। अननुगुणा वर्णा
नोगुडरादिवर्चरावसरेवस्यते। यथा। अकुंठोत्कंठयापत्र्याकटंकन्तकाटिमा। कंबुकेशाः सरा

काप्र॰ कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर । अत्र टवर्गः शृङ्गारप्रतिकूलः । अत एव वर्ग इत्यादिना प्रतिषेधात् । रौद्रे यथा । देश
ः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः । ता
न्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥ अ
त्र पदद्वयोर्वर्णाः प्रतिकूलाः । ओजस्विनि रसे विकटवर्णस्य दीर्घसमासस्य चात्र गुणत्वात् । यथा प्रा
प्राप्तिस्तुम्भरो भवधनुर्द्वैधाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् । उज्ज्वा
लः परशुर्भवत्वशिथिलः त्वत्कण्ठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥ एव
तु नक्रोधस्य वक्तर्यपादे तत्र शिथिलत्वमेव प्रयोगः । अपरस्यास्याविरोधादविरोधितया वाच्यं न श्रुतिकटुमे
दत्वं । न च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वं । तस्य समस्तप्रयोगेष्वास्वत्ताभावात् । अस्य तु वाक्यस्याविशेषेण । अतएवा
स्यान परत्वेपत्वं । एकत्र तादृशवर्णाप्रयोगस्यास्याविरोधित्वात् । दोषत्वबीजमस्य रसविरोधित्वमेव
। अतएव निम्नदोषोऽयं । नीरसानां वाच्यत्वाभावात् । श्रुतिकटोश्च नीरसानां वात्मन्नाभाऽनिबद्धविहिता राय
हानन्ते दृः । इदं तु चिन्त्यं । रौद्रादौ रसे श्लोकार्द्धपर्यन्तसमासे नैकपदे मदवर्णाप्रायेऽपस्यन्नकवंपृदवव
मितिः । अपायान्यस्मात् हि स्वेनदोषवत्वाकस्तोषवानिरपेक्षदोषत्वं तु पदे दोषवत्वावितिचेन्नाएवं किं प्रहृत

वापि पददोषत्वं न स्यात्। किं बहुनाप्याह शाविवस्या क्लिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तथाइदमपि तत्पंक्तिस्मनं प
ददोषविभागः। उपहतलुप्तविसर्गं। उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं चेति द्वयमपि तथ्यंः। उपहता ओत्वं प्राप्ता
लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः। एकविसर्गस्य तथात्वे ऽदोषः स्यात्। उपघातस्तु ओत्वप्रा
प्तिः। उपघातो तरस्य पातरानुप्रवेशात् तेन नैरंतर्येण गत्वप्राप्तबहुविसर्गवत्त्वान्नुपदत्वहतविसर्गवै
चेल्लस्यात्त्वद्वयोरेकमुदाहरतां। धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोत्र सः। यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भ
क्ता बुद्धिप्रभाविताः। उपकतादीनं वं वपात् त्व्येता ह्वद्दयोर्द्वेगः। अनन्तरवावंनियमः। अत्रापीदं चिंत्यम्
योपहतो नियमशो विभूः विवृतस्यात् हो कथं न पददोषत्वं तस्य तावत् संधिः विरूपः संधिः संनिकर्षोच
त्र वैरूप्यं च त्रिधा विश्लेषो अश्लीलत्वं कष्टत्वं वा। विश्लेषः सकृत्प्राप्तस्यापि अप्रयुक्तस्य संहिताकार्यस्याभा
वः सचान्यत्र विभाषयेति वचनादैच्छिकः आनुशासनिकश्चास्तशेषः प्रगृह्यादिनिमित्तपदत्रासिद्धुविस
र्गादिना विसर्गादिलोपादिसिद्धेर्वा। तेषां यः सकृत्प्रयुक्तं वर्तमानो तेषां पाइक्कानि बंधनत्वेनाशास्त्रिम्नलकत
पाप्रयतत्पवत्सहृदयोद्वेजकत्वात्। अंशो वसकृदानुशासनिकत्वेनाशक्यमनुत्रायकृतपावं बधात् त्व्येतो
वाहतस्य दोषत्वं तद्यथा सकृत्प्रयोगस्वनता। त्रैरूप्यवतामनुगामश्चान्यतमत्वेनाश्लीलवत्तानार्थव

का.प्र.

येववा। एवं त्रिप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्वयं यथा तत्र नविभांतिसवत स्वरिता निद्दंदो ऽर्कतिंदयत
वानिरमातन्नैतः। धीरो वलते अतितते ऽचितानुवृत्तं मातचेतोविनयसंपदमेव पापानः। अन्त्यो यथा ननन
ऽदतऽ दारहारहादि भातिनद्वे नदया चलतादि वे दुःखनित वंशऽ दारकांतकाक्रं चैतमन्यमापतितावक्त्रं कास्म
नघंः। द्वयकतावीतपमस्यो न्नः। अश्लील त्वं यथा। वेगाद्ड्डी यगागनेचन्नऽमपरचेविततः। अयमत्र पतेय
गीतलोत्रेवनचिकृत। अत्र विरूढस्य श्लीलो। कष्टं यथा। ऽर्च्यस्मावत्रेतवालीमवं तेचार्ववस्थित
।नात्र रुरु समतगंतु शितोनपयतन्मनाका। अत्र हयकनावीतं पदद्वयं प्रसादेऽक्त विति। अयत्रापीदं
चित्यास्य पापे नेकपद्ये श्लीलकष्टानि वंधनविश्लेषायाना मश्लीलक दलाक मध्यप्रवेशे विनो
पाविद्धनि वंधनविश्लेषस्य पदेविमृडावातकष्टम स्यानयपदीपवं यथा। न्नयऽद्वैहऽतात्रे यराऽदा
रदति। वयंतु तर्क पापः। स्पकेन्नपुरोद पित्रा पतेदोषाद्वयलां तरामं कीर्ताविवाक्यस्य वेतिवाक्यमेवतत्थोत्
तियमार्थः। अतएवनयदद्दोषविभागस्यननावि लाह्शाखैवपदपूर्ह हेमेत्तत्रविभागाद्वितिा हतहतें
हतें हतेपत्रतद्वलतं यो यस्य वंग हका पीस मपादांसकल पुवर्णोवं प्रकृतरमानन्तु गुरुतावं वा। अन्यस्मभत्रे
नेयापन्नतामः। अप्रख्याय वैचल्लसरागानन्तु गममात। यतिमंगातः। स्थानविरोधगताविरोपयो ता

८९

तत्र

स्याप्याहतत्वमप्यव्यवमेवात्वगुर्वादितिघमहूपलक्षणानन्तरप्रमाणतयातिसंगात्तस्यानविशेषेण
गाविशेषयोगात्। शिरवदिरयद्वादेक्षस्यन्नघोगुत्तकार्यत्वसमवायात्प्रकृतत्वानन्तरगुणत्वाद्य। तत्रा संप
थ्या। पक्षिन्यं च पंचतन्ना आकाशस्थप्रतिष्ठितः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। अत्र श्लो
के पंचमस्य गुणत्वात् घ्राणेन्द्रियसंगः। पतिसंगो वर्णादेनेयथा। अ मतममतं कः स्वदेहो मधून्य विना
न्यथा मधुकरमाधिके त्वत्स्याविप्रलत्त्रसंफलासमहरविपुनर्मध्यमस्य: सततरसोत्तरविद्गु नोवदद्
पदिहान्यतत्स्वादुस्यात्तद्विपर्ययेनघ्राणात्। अत्र हरितौ कंदलियवेदरामेवयतिर्हचितावतुर्थेनुका
देनदं गदहस्यमध्यत्वता। मात्रा हृत्रेस्थानविशेषेण गताविशेषयोगाप्यथा। दंपरिहरदं नारद प्रमाता अंपि
तान्लेदरत्नता गुरोता। अहता वरतत्स्य होसोपदिव कवोहिविपदिवतो। अत्राष्यां पाहितीपततीयोम
गता मगतौ तौ च तथा विधौ छंदः शास्त्रेता दुःप्रवर्तेनप्रतिपादितौ। पदातल्लयोगुत्तकार्यत्वसमवे प
थ्या। विकासितसमहकारतारहारिपरिमलगुंजितपुंजितद्विरेफः। नवकिरातनयचाटुचापटस्थीहरति मुनेर
पि मानसं वसंतः। अत्र वायवां तद्दितिवदतस्य गुणत्वात् घ्राणेन्द्रियसंगाभावे विप्रयपमवा दांतवद्विनोरिकारस्य
लयोर्गुत्तकार्यकरत्वात्समवायं द्वंद्व तार्दिप्तत तत्कार्यत्वसमवायरोमः। तस्मात्तहादि प्रपदितसोरमेत्व

५,०

का.प्र. ठनीयं। न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः किं त्वन्यपादयोरपि। तत्र चतुर्थे यथा। अन्यास्ता गुणरत्नरो
हणभुवो धन्या मृदन्यैव सा संभाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा। श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतला
त्स्त्रीणां नितम्बस्थलाद् दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च॥ अत्र वस्त्राण्यपीति पाठे गुरुरे
60 वं संयोगपरत्वात्स्वरवं श्रौत्वपुरपि गुरुत्वकार्यकारी संयपते। एवं द्वितीये यथा दृप्तं सं। एषु चाम्रव्यतम
हृदयो हेतुनी दुष्टतावीतं। अत्रानित्यं सोपाप्रवृत्तरमाननुगुण्या तां वं यथा। हतेनयहतो बुधहाकविव
धोवि प्रसहस्व समामाश्रयदेवामुग्धवि इग्ध समातरस्त्वं क्वापि गतः। कवयं चतवैतो। दृष्टोधकसमंशो
का न तुगुणां तद्धितोविहास्यव्यतकेवात। अस्यच प्रतिकूलवर्णत्वं दुष्टतावीतं। नीरसे च नास्त्या स्म
न्नामहति नित्यदोषता। ल्लुनाचि केयादि। न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः। तत्र न्यूनपदं न्यून
पदं वाचकशब्दो यत्र तत्। यथा तेकन्य नतायात् यत्र तमिहितं तत्र चापि तिविशेषः। १५॥ तथा भूतां दृष्ट्वा
न्यपसदसि पांचालतनयां वनेव्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः। विराटस्यावासे स्थितमनुचि
तारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु। अत्र खिन्नेऽस्मिन्निति विवक्षितं इदमस्य पदम तप
वक्तिदमिति चैयदं नास्ति। आवश्यकं चैतत् अन्यथा कस्मिन्नापादके कामव्याप्तावासमंवाद्ये। तत्प्रं विवक्षितं इति

राद्दस्यैकस्य मपराधः। यत्र सर्वथैव नताव ह्रदंशविवक्ष्यते तत्रार्थ एव उपेदंति माकांक्ष प्रंशेषां तरमिति इच्छ्यं
। विवक्षिता प्रतिपत्तिश्च द्रुतपवकतावीत मतो प्रष्ठि तिज्ञा सेपत्तक्ष्मा पेऽलोषवं। अधिकपदं वष्पा। स्फटिका
कृतिति पर्वलः प्रकाम प्रतिसंक्रो नतिरौ तशास्व्रत वेः। अविहितस मध्ये तो क्रियमाः प्रतिपन्ना स्त मपादप
: मको वि। अत्र स्फुटिक मेव निर्मलता पापामुवमा न विवक्षितं। उपात्ते प्याकाति पदेय ष्याकथं वित्र नैतावं
मितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकं। ननु सर्वथा वादप्युष्टार्थे नसंवादरहितिवक्ष्यतो न केवलं प्रमास
एवपराधिकं। किंतु समासेविषयष्यादेदमनुचितमक्रपम्प्रपुंसां पदिहितेनरा स्त्व विमानसंपादिकारः।
पदविचनकुर्वत्तिर्नेविनीनात्मनपतनावधितैविनंदतेवा। अत्र हृतमधिकं पर्वाद्वे वन्ने नविनैवप्रती
तिपर्यवसानात्। कृते प्रस्मृतप्रक्रमभंगमावहति सर्वार्द्धेऽकरणान्तनाप्यावपदविचनकुरंगन्तो
चनामितिपवनीवं। निवृपोत्तनशद्दुष्प्रवतोनप्तोतुर्वैमप्ये हृपकतावीतं। अतो हृपीतवमिवंगपे
नदोषवंकक्षितपदंपष्पा। अधिकरतत्ततत्त्पवक्ष्यितस्याापत्नीनापरिमितनति पोत्तनपादिमानाऽपा
त्तास्तत्तनुकमपकस्यव्वेनष्ठस्यं तस्वैवस्मारनरपतिनीनापोवराद्यामिपिकं। अत्र नीनापदेचादृष

का॰प्र॰

61

पृपान्ना । दृषकतालीतं च कवेः शास्त्रत्र पनेनश्रोतुर्वै पृथक्प्रतीत्या तान्प्राप्तावदोषत्वं । अथ शान्तेत्र पना
ताइदेतुर्विप्रलंभसमासे सप्रेकस्मिन्न विपदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासविरहेप्यप्यसंभवात्कथं न पददोषत्वमि
त्याप्तत्तत्प्रकर्षे अन्तकारस्य वेध कृतस्यवा प्रकर्षस्य पत्रोत्र इत्यातो निकर्षः । यथा । ककः कुत्र न घुर्घुराविता
पुरापोगेपुरेघ्नकरः कः कः केक मन्नाकरं विकपन्नेकर्मकरीनो घतः । केके कानि वनान्यरताप मह्निपानोन्म
लपेपृपतः स्थिहालेह विलासवद्धवसतिः पंचाननो वर्तते । अत्र वैश्रवराघमिधानेविकटत्वं घकृतोनुप्रा
सकृतस्य प्रकर्षः स्थिहाभिधानेपतितः । दृषकतालीतं चाशास्त्रत्र घनेनश्रोतवैद्दृष्ट्या । रसानुगुणतया तत्
तपानेपिनदोषः । समासपुनरात्तं । वाक्ये समाप्ते पुनरन्यदेवविशेषणोपादानं यत्रे
त्यर्थः । यथा समाप्तोपात्तेः विशेषविधावपि विशेषतो नदोपादानेन वैतन्न्यूनस्थानमिति तत्रा । प्राग्प्राप्ते
त्यादेवाक्यान्तरत्वेन विशेषतानतरानुपादानेनन्यूनस्थानविरहेनानत्वानित्यदोषः । यथा प्रदन विरोधात्
१५ हः केकारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो पेकालोरति पुंडरीमकानि हालीनां च कोरी घ
निः । तथा कंचुलिकापमारहतामुन्नतश्चेषस्वल्लकेकलाः कालाः प्रमतनातुर्वानवव पोल्लास्यापवेरा राम
स्वनः । अत्र ततो नातुवइति समाप्तमपि वाक्यं नचवपदस्यादि विशेषणोपातानां । निराकांक्षवं दृषक

तावीतं । अत एव नित्यत्वं संयोगं वा कांत तारं मेतद पाकाल । अद्वितीयैक वाचकं । द्वितीया द्वैगत म प्रधानं हे
त्वा घ पर्थ क म कं वाचकं यत्र तत्र यथा । यस्मात्र चरमाय यतं न स्यतां मः स्वदर्शा विरचयसि च यातं मम द्वैधर्मः
कठोरः । तदिति तनवयुत्री नलोचने रत्न प्रतौः प्रथिपथिक वधकः शिल्पितावी स्त्रितांचा । अत्र मः स्वदयात
न स्मरणाच रत्ना या ता मस्यतामिति वाक्यं तत्र चतद्रयसर्वात रजातं । अत्र निरा कालतादु ष्विवीतं अत्र तमात्र स्पे
व मूस्वद मंत्र स्यात्सेयादिना हेतु सप्रतीतेः । यस्य तु कर्त्रादि ने तथा प्रतिपत्तिः स्यात् दैत्यरोपात ने वित्र
त्वन्नाय स्वनाल्पितन्नाये विवान दोषप्रविति । अयं च सत योगा अयम त्रापिय तो योगो यत्रान चाविद
त्ववि ये वमय्येस्यांत र्भावः । उपत्रा ब्रवेन ये दादि तिके चितावक्तत त्क्त तत्र यदार्थं या तथ स्थित तयोरच यो
यवत्येवयरं त्वेनविमतेनाप्राधान्यादि नाहत्वं तो । अत्र तु संवंधस्व वत योर्न प्रतीयत इति महान्भेदः । न च
वमयव म तवा योगवि मत्र यो गेम तत्व विशे ष तानर्थं कविति चेताल एकठाक स्य यत्रेय स्याविद
तादित्व यस्य यो गस्यात्राविस व्यो तान तत्वैवा च घ वो वकिवपत्वापित्व प्रसंगः । एतत्त्व केचिद्विमक्रिये
तनयथा । येषां ताद्विदृशो यदान मादितः यीताः प्रतायोमिलीनाया न स्वाद्वतद्रन न नद्यामा यास्यैः
कल्पिताः । येषां दुकृतयः कृतामद यतिलोभाः उता चारित्रां किंवैस्वस्पदितां यकारिवि ह्हतां किंचित प्रवा

का॰प्र॰ द्योतितात्र्यत्रयोऽरसस्याविशेष्यतयान्याचादिशदार्थो विवक्षितः। न चैवं तत्र तथा प्रयोगः प्रतीयते विपाक्रिये
दातृ। अथ यैर्लीलायानमेवः कान्विताः येयां प्रतायोष्यापि दिस्याद्प्रकारेणाय छट्टानिषेधयोरेव तथा च
६२ योक्तार्कां विशेष्यांतरविवक्षयेति चेन्न। अन्यत्र वाच्यानां हि विधेयत्वेन वस्तामाद्यं चेयोननु तदूते

काव्यप्रदीप 2000

प॰ ६२